

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Provo van de politieke pornografie: leven en werk van Bernhard Willem Holtrop.

Driessen, F.J.A.

Citation

Driessen, F. J. A. (2024, October 9). *Provo van de politieke pornografie: leven en werk van Bernhard Willem Holtrop*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4094529>

Version: Publisher's Version
License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4094529>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

NOTEN

INLEIDING

- 1 M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 2 I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen 2002).
- 3 J. van Driel en R. Honings, 'Bij wijze van inleiding', in: J. van Driel en R. Honings, eds., *Pornografie in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam 2012) 7.
- 4 R. Rexer, 'L'Année pornographique', *Romanic Review* 111 (2) (2020) 260-287.
- 5 Ibidem, 260-287.
- 6 J. Llewellyn en S. Thompson, 'French Revolution glossary L-Z', website Alpha History. <https://alphahistory.com/frenchrevolution/french-revolution-glossary-l-z/> (31 december 2023).
- 7 Materialisme dient hier te worden opgevat als de theorie die stelt dat er buiten materie, inclusief beweging en verandering, niets bestaat.
- 8 M. Jacob, 'The materialist world of pornography', in: L. Hunt, e.a. ed., *The invention of pornography. Obscenity and the origins of modernity 1500-1800* (New York 1996) 157-203.
- 9 G. Kuipers, 'Humor styles and symbolic boundaries', *Journal of Literary Theory* 3 | 2 (2009) 229-230.
- 10 L. Hunt, e.a. ed., *The Invention of pornography. Obscenity and the origins of modernity 1500-1800* (New York 1996).
- 11 L. Hunt, 'The many bodies of Marie-Antoinette. Political pornography and the problem of the feminine in the French Revolution', in: G. Kates ed., *The French Revolution. Recent Debates and New Controversies* (Londen 1997) 117-138.
- 12 Ibidem, 117-138.
- 13 Brief van Bernhard Holtrop aan Roel van Duijn en Carla Kuit, 2 december 1966, Archief Provo, ARCHO2030, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam. Holtrops tekeningen werden – afgeschermd voor kinderen – tentoongesteld op de overzichtstentoonstelling *Willem Retour*, die van 21 december 2016 tot 31 maart 2017 in het Nederlands Stripmuseum te Groningen werd gehouden. Zie: J. Pollmann, 'Willem met frisse woede immer links', *Kunst, de Volkskrant*, 19 november 2016, 27.
- 14 M. de Sade, *Français, encore un effort, si vous voulez être républicains illustré par Willem* (Parijs 2017).
- 15 G. Hekma en A. Giami, 'Sexual revolutions. An introduction', in: G. Hekma en A. Giami, eds., *Sexual revolutions* (Londen 2014) 3.
- 16 G. Hekma, 'The relevance of Sade for society today', *INSEP – Journal of the international network for sexual ethics & politics* (2016) 9-18.
- 17 John Phillips formuleerde het als volgt: 'It is, in Sade's writing, the sexual motive which we

- find especially unbearable, rather than the crime of murder itself, abhorrent though this may be.' Zie: J. Phillips, "'Laugh? I nearly died!'" Humor in Sade's fiction', *The Eighteenth Century* 1 (1999) 46.
- 18 A. Goldzweig, 'Literary censorship in France. Historical comparisons with Anglo-Saxon traditions, 1275-1940', *Comparative Literature Studies* 3 (1980) 290. M-F. Quignard, 'L'Enfer at the Bibliothèque Nationale de France', *Archives of sexuality and gender* (Boston 2021). Nederlandse bibliotheken hanteerden de term 'gifkast'.
 - 19 J. Bourke, 'A modern history of sex: pornography', 6 januari 2022, website Gresham College. <https://www.gresham.ac.uk/series/sex-history/> (5 maart 2022).
 - 20 Ibidem.
 - 21 J. Wesseliuss, 'Laatste Pasolini-film laat nogal koud', *de Volkskrant*, 24 november 1975, 5.
 - 22 B. Holtrop, *Lust en Strijd* (Amsterdam 1985).
 - 23 M. Cohen, 'Beatrix te woord staan zou hypocriet zijn', *Vrij Nederland*, 6 april 2013, 26. Zelfs echtgenote Medi Brath, aan wie het album was opgedragen, had bedenkingen.
 - 24 *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1969) wijst erop dat Bernhard Holtrop zich al vroeg verdiepte in de geschiedenis van gezagsondermijnende spotprenten.
 - 25 In *Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal* wordt scatologie omschreven als 'aandacht, voorliefde voor al wat op uitwerpselen betrekking heeft'.
 - 26 M. Dorothy George, *English political caricature. A study of opinion and propaganda. To 1792* (Oxford 1959) 4. Spotprenten waarin abstracte begrippen als deugd, hebzucht, jaloezie et cetera worden voorgesteld als personen, eventueel voorzien van een stichtelijke boodschap.
 - 27 K. Knudde, 'Romeyn de Hooghe (1645-1708)', 11 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/h/hooghe_romeyn_de.htm (5 mei 2022).
 - 28 M. Hale, 'Willem III op papier. Politieke Prentkunst van Romeyn de Hooghe in dienst van de Stadhouder', in L. van der Klooster e.a., ed., *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (2006) 185.
 - 29 M. Dorothy George, *English political caricature. To 1792*, 11. C. McPhee en N. Orenstein, *Infinite jest. Caricature and satire from Leonardo to Levine* (New York 2012) 5-6.
 - 30 Het Woordenboek Nederlandse Taal definieert obscene als volgt: 'Van mondelinge of schriftelijke uitingen, gedragingen, gebaren en voorstellingen: waarbij het sexuele [sic] opzettelijk en buitenproportioneel onder de aandacht wordt gebracht; oneerbaar, on-tuchtig, schunnig.'
 - 31 T. Clayton, *James Gillray. A revolution in satire* (Londen en New Haven 2022) 21-23, 101-102. Zie ook: A. Goldzweig, 'Literary censorship in France. Historical comparisons with Anglo-Saxon traditions, 1275-1940', *Comparative Literature Studies* 3 (1980) 287-304, aldaar 288.
 - 32 M. Dorothy George, *English political caricature. To 1792*, 2.
 - 33 A. Rausser, *Caricature unmasked. Irony, authenticity, and individualism in eighteenth-century English prints* (Newark 2008) 140.
 - 34 Na het bloedvergieten in de revolutionaire periode richtten spotprenten in de postrevolutionaire periode zich op modieuze onderwerpen, zoals mode en haardracht. Tegen erotisch getinte prenten werd opgetreden. Zie: F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse* (Parijs 1989) 29.
 - 35 C. Rossiter, 'Early French caricature (1795-1830) and English influence', *European Comic Art* 2.1 (2009) 41-64.
 - 36 'Saul Steinberg: An Overview', website The Saul Steinberg Foundation. <https://saulsteinbergfoundation.org>. (28 april 2022).

- 37 M. Pottle, 'George [née Gordon], (Mary) Dorothy', 23 september 2004, website Oxford Dictionary of National Biography. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/45657> (28 juli 2019).
- 38 T. Clayton, *James Gillray. A revolution in satire* (Londen en New Haven 2022) 1-15.
- 39 Archivering had in de beginjaren van *Hara-Kiri* en *Charlie Hebdo* geen prioriteit met als gevolg dat genoemde historici noodgedwongen leunden op herinneringen van Georges Bernier (1929-2005), diens ex-vrouw Odile Vaudelle (1934-1985) en François Cavanna (1923-2014). Zie: J. Weston, 'Charlie Hebdo and joyful resistance', in: J. Parkin en J. Phillips, ed., *Laughter & Power* (Bern 2006) 209-240. S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire. Une histoire de Charlie Hebdo (1969-1982)* (Parijs 2009). Ch. Delporte, *Charlie Hebdo. La folle histoire d'un journal pas comme les autres* (Parijs 2020).
- 40 J.-M. Parisi, *Reiser* (Parijs 2003).
- 41 P. Ory, e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012).
- 42 F. Bramlett, R. Cook en A. Meskin ed., *The Routledge Companion to Comics* (New York 2017) 2.
- 43 C. Veth, *De politieke prent in Nederland* (Leiden 1920).
- 44 K. van Weringh, *Albert Hahn* (3de ed., Amsterdam 1983). A. de Ranitz, *Louis Raemaekers 'met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014).
- 45 I. Nieuwenhuis, *Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800* (Amsterdam 2014) (Dissertatie Universiteit van Amsterdam) 9-10.
- 46 Zie bijvoorbeeld: G. Kuipers, 'Humor styles and symbolic boundaries', *Journal of Literary Theory* 3 | 2 (2009) en G. Kuipers, 'The politics of humour in the public sphere. Cartoons, power and modernity in the first transnational humour scandal', *European Journal of Cultural Studies* 14 (2011) 63-80.
- 47 G. Hekma en A. Giami, 'Sexual revolutions. An introduction', in: G. Hekma en A. Giami, eds., *Sexual revolutions* (Londen 2014) 1-24.
- 48 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo. La folle histoire d'un journal pas comme les autres* (Parijs 2020) 10.
- 49 Ibidem, 11.
- 50 Ph. Freriks, 'Journalistiek komt van journal en daar werken we voor', Vervolgens, *de Volkskrant*, 3 juni 1989, 53. Zie ook: C. van Hoore, 'Het echte leven is nog gruwelijker', kunst + cultuur, *Provinciale Zeeuwse Courant PZC*, 8 mei 1992.
- 51 B. Steinmetz, 'Willem als collega solidair met Gregorius Nekschot', *Persmuseum Nieuws* 19, juni 2008, 2.
- 52 M. Mathijssen, 'Inleiding', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 9.
- 53 Ibidem, 8.
- 54 Ibidem, 9.
- 55 Ibidem, 9.
- 56 Zie: hoofdstuk 13 *L'Âge d'or* en 14 *Libération, obsession, appréciation*.
- 57 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8ste ed., Haarlem 1990). G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001). J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- 58 Vrije Universiteit Amsterdam. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
- 59 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012).
- 60 S. Leydesdorff, *Oral history. De mensen en hun verhalen* (Amsterdam, 2021).
- 61 Medi Brath doet de uitspraak in *De koele woede van Bernhard Holtrop*, een documentaire

van Cinta Forger en Walther Grotenhuis die in de reeks *Het uur van de wolf* op 16 mei 2008 op televisie werd uitgezonden door de omroeporganisatie VPRO.

62 B. Holtrop, 'Een dag uit het leven van "Willem"', *De Topeloeng* 1 (1976) 16-19.

1 FAMILIEGESCHIEDENIS

- 1 Bernhard Holtrop bedoelde Abraham Kuyper.
- 2 Bernhard Holtrop, e-mail 5 oktober 2016. (Tikfouten en slordigheden in alle nog volgende e-mails zijn gecorrigeerd.)
- 3 Elisabeth Hietkamp-de Vries, dochter van Pieter de Vries en Wilhelmina Parmentier, emigreerde naar Canada. Met mevrouw Hietkamp-de Vries kwam e-mailcontact tot stand. Ze bleek een waardevolle bron en stuurde gescande foto's, overlijdensberichten en krantenknipsels.
- 4 J. van der Does, *Biografisch woordenboek van het protestants-christelijk onderwijs* (Zeist 1949) 156.
- 5 G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 105-106.
- 6 Mevrouw Hietkamp-de Vries beschikte over een ongedateerd krantenknipsel uit *Nederlandse Gedachten*, het partijblad van de ARP, en dat vermeldt: Eerste ronde: J.D. de Vries 1867, Troelstra 1149. Tweede ronde: J.D. de Vries 2432, Troelstra 2672.
- 7 'De vrije Fries: Antirevolutionair weekblad voor het kiesdistrict Tietjerksteradeel', website Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), <https://search.social-history.org/Record/1352253> (3 april 2021).
- 8 L. de Hoop, 'Tussen Troelstra en Kuyper. Het christelijk-sociale alternatief van A.S. Talma', *It Beaken* 1/2 (2011) 69-87, aldaar 76-77.
- 9 Vrije Universiteit Amsterdam. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). *Plaatsingslijst van stukken betreffende de Antirevolutionaire Kiesvereniging te Tietjerksteradeel (1883-1921)*. Collectie nummer 244.
- 10 J. de Bruijn en dr. G. Puchinger, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) 288-289.
- 11 Mede uit erkentelijkheid voor deze verdienste werd aan het begin van de jaren zestig te Bergum (thans de gemeente Burgum) een straat naar hem vernoemd: de J.D. de Vriesstraat. De voormalige muziekverenigingen Hallelujah Burgum en Apollo Burgum zijn sinds september 2018 gefuseerd. Het fanfarekorps heet nu Burgumer Muziekvereniging Legato.
- 12 Johannes Balhuizen, op zijn beurt de zoon van een predikant, speelde als lid van de antirevolutionaire Kiesvereniging Nederland en Oranje een rol in de Amsterdamse politiek en was daarnaast voorzitter van de Vereniging tot behartiging van de belangen der binnenlandsche beurtvaart en werd benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 13 'Piet De Vries (1)', 2 januari 2011, website We Relate. http://www.werelate.org/wiki/Person:Piet_De_Vries_%281%29 (1 april 2021).
- 14 Ali de Vries knipte foto's uit van het Koninklijk Huis en plakte ze in albums. Eén fotoalbum toont onder andere het bezoek dat prins Bernhard in 1952 bracht aan Commewijne, compleet met vingerafdrukken van de prins.
- 15 Afgezien van Jeane van der Wilde-Holtrop, Ina Holtrop-Keur en Elma Holtrop-Huisingh zijn ook via Elisabeth Hietkamp-de Vries de nodige biografische gegevens verzameld. Informatie is verder ontleend aan genealogische websites, artikelen en familieberichten in (kranten)archieven.
- 16 Ibidem. Dat Willem Holtrop en Jantje Poppinga gereformeerd waren, is geverifieerd bij het Bevolkingsregister van de gemeente Marum.

- 17 Later vermeldde Roef Holtrop 'Officier van gezondheid' te zijn. Dit betekende dat hij in het geval van oorlog kon worden opgeroepen voor een militaire geneeskundige functie.
- 18 G. Braam, 'Praamstra's: van beurtschipper tot fouragehandelaar', *'t Olde Guet* 8 (2008) 12.
- 19 E-mailwisseling Bernhard Holtrop en interviews.
- 20 Interview Elma Huisingsh, weduwe van Jan Holtrop (1933-1968), 26 mei 2018.
- 21 De anekdote is door meerdere bronnen te berde gebracht.
- 22 'In memorium [sic] Roelf Holtrop arts te Ermelo', 1969. Tekst toespraak oudste zoon Willem Holtrop (1928-2006) tijdens de rouwdienst van zijn vader. Via Elisabeth Hietkamp-de Vries.
- 23 Dominee Harmen Holtrop is de vader van journaliste en historica Aukje Holtrop. Ze trof de huwelijksfoto van Roelf Holtrop en Mina de Vries aan in de nalatenschap van haar vader. Geconsulteerde familieleden konden niet alle gefotografeerde personen identificeren.
- 24 A. de Groot, *Hermanus Willem Witteveen en zijn Zendingsgemeente te Ermelo* (Nijkerk 1984). Zie ook: J. Karelse, 'Witteveen, Hermanus Willem (1815-1884)', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 4 (Kampen 1998) 458-461.
- 25 J. Karels, 'Bevindelijk gereformeerden', in: G. Harinck e.a. (ed.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005) 251-300.
- 26 W. op 't Hof, 'Nadere Reformatie', in: G. Harinck e.a. (ed.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005) 1851-1900.
- 27 A. de Groot, e.a., *Honderd jaar Gereformeerde kerk Ermelo* (Ermelo 1987) 7.
- 28 Handhaving van de orthodoxie gecombineerd met persoonlijke geloofsbeleving, zie het lemma 'Reveil' in het Algemeen letterkundig lexicon.
- 29 C. Houtman, 'Eduard Gerdes "bezoekt" huizen van barmhartigheid', *DNK Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 95 (2021) 135.
- 30 'Ds. Hermanus Willem Witteveen 1846-1884', website MijnGelderland. <https://mijn-gelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/ds-hermanus-willem-witteveen> (8 januari 2023).
- 31 'Ds. Hermanus Willem Witteveen 1846-1884', website MijnGelderland.
- 32 'Geschiedenis Bartiméus 1915-1945', 2018, website Bartimeus. <https://www.bartimeus.nl/over-bartim%C3%A9us/geschiedenis-vanbartim%C3%A9us/geschiedenis-bartim%C3%A9us-1915-1945> (12 juli 2018).
- 33 'Spoorweg en station 1863, 1882', website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/spoorweg-en-station#:~:text=1863%2C%201882&text=De%20trein%20stopt%20niet%20in,maken%20gebruik%20van%20het%20station> (2 februari 2024).
- 34 'Zorginstellingen 19e eeuw 1850-1900', 2018, website MijnGelderland. <https://mijn-gelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/zorginstellingen-19e-eeuw> (12 juli 2018).
- 35 'Toerisme Ermelo 1900-1950', 2018, website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/toerisme-ermelo> (12 juli 2018).
- 36 Diverse bronnen vertelden de anekdote over een bevindelijke boer wiens beenbreuk niet mocht worden gespalkt omdat het de wil van God zou zijn. Toen diezelfde boer overleed, paste hij niet in de grafkist en moest Holtrop het misvormde been breken.
- 37 'Ermelo', *De Harderwijker*, 19 oktober 1934, 2.
- 38 'A. Elsinga', *De Harderwijker*, 8 februari 1929, 2.
- 39 'Rechtbank te Zwolle', *De Harderwijker*, 27 oktober 1931, 2.
- 40 Personeelsadvertentie, *De Harderwijker*, 11 maart 1927, 3.
- 41 Informatie via Jeane van der Wilde-Holtrop. Met Jeane van der Wilde-Holtrop en haar echtgenoot Chris van der Wilde is in 2016 en 2017 langdurig gesproken. Jeane van der Wilde-Holtrop is daarna regelmatig telefonisch geconsulteerd.

- 42 Informatie via Jeane van der Wilde-Holtrop.
- 43 Ibidem.
- 44 Ibidem.
- 45 Ibidem.
- 46 'Afgestoft! Het bosbad in Ermelo', 22 september 2021, website Streekarchivaat Noordwest Veluwe. <https://www.streekarchivariaat.nl/actueel/352-afgestoft-het-bosbad-in-ermelo> (13 oktober 2021).
- 47 Informatie via Jeane van der Wilde-Holtrop.
- 48 Een en ander blijkt uit krantenadvertenties. Zie bijvoorbeeld: Advertentie, 'Leesgezelschap', *De Harderwijker*, 4 januari 1938, 3.
- 49 'Bad Ermelo', *Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant*, 1 augustus 1936. Roelf Holtrop werd zelfs aandeelhouder van het nieuwe zwembad.
- 50 'Ingezonden stukken', *De Harderwijker*, 21 maart 1939, 4. 'Ingezonden stukken', *De Harderwijker*, 24 februari 1933, 4.
- 51 J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 308.
- 52 Ibidem.
- 53 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 33.
- 54 J. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde. De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001) 9.
- 55 Ibidem.
- 56 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 34.
- 57 C. Eijden-Andriessen, 'Idil, "richtingwijzer in een labyrint". De geschiedenis van een katholieke recensiedienst in vogelvucht', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 105-120.
- 58 B. Sliggers, 'Van suggestief tot expliciet. Nederlandse erotiek en pornografie vanaf 1880', in: B. Sliggers e.a. ed., *Onder de toonbank. Pornografie en erotica in de Nederlanden* (Amsterdam 2018) 201-208.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 Ibidem. Zie ook: B. Sliggers, 'De Amsterdamse gebroeders Taurel. Boekhandelaren in prikkellektuur en pornografie (1930-1940)', in: S. van Bergen e.a. ed., *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 24 (Nijmegen 2017) 161-181.
- 62 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 35.
- 63 Ibidem, 34.
- 64 Voor uitgebreide informatie over de invoering van Artikel 147 WvS zie: M. Hemelrijk, *Strafbare godslastering. De invoering van de Lex Donner en wat daaraan voorafging* (Amsterdam 2018), Bachelorscriptie Rechtsgeleerdheid Vrije Universiteit. Zie ook: B. Koolen, 'Het smalle pad van Jan Donner. De ontstaansgeschiedenis van de Lex Donner 1932', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2 (2011) 72-85. Een voorbeeld van anti-religieuze agitatie is: "Goede Vrijdag" – De oude en de nieuwe wereld, *De Tribune*, 25 maart-1932, 4.
- 65 H. Renders, 'Gecensureerd door de bureu. De invloed van het nationaalsocialisme op de vrijheid van drukpers', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 122.
- 66 K. van Weringh, 'Een bevriend staatshoofd of: de geschiedenis van een politieke prent van Peter van Reen', in: J. Greebe e.a. ed., *Engelbewaarder Winterboek* (Amsterdam 1979) 65-72.

- 67 J. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde*, 9.
- 68 'Jan van Schaffelaerkazerne 1938', 2018, website MijnGelderland, <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/kazernes> (12 juli 2018).

2 TWEEDE WERELDOORLOG

- 1 Interview met Jeane Holtrop en haar echtgenoot Chris van der Wilde, 25 november 2016.
- 2 Kennis over gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog is ontleend aan interviews met Bernhard Holtrop, Ina Holtrop-Keur, Jeane van der Wilde-Holtrop en haar echtgenoot Chris van der Wilde. Daarnaast werd in Ermelo gesproken met de lokale historicus Peter Yska. Aan het boek *Arts in oorlogstijd* is eveneens veel informatie ontleend. Zie: R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012).
- 3 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012) 13-41.
- 4 Ibidem, 65-70.
- 5 Ibidem, 13-41.
- 6 L. de Jong, 'Vught', Deel 8 Gevangenen en gedeporteerden, tweede helft, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Amsterdam 1978) 637-692.
- 7 K. Prenger, 'Kamp Vught', 9 april 2020, website Traces of War. <https://www.tracesofwar.nl/articles/1390/Kamp-Vught.htm?c=gw> (2 april 2021). Zie ook: R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012) 77-79.
- 8 Ibidem.
- 9 K. Prenger, 'Kamp Vught', 9 april 2020, website Traces of War. Zie ook: 'Deppner, Erich', website Traces of War. <https://www.tracesofwar.nl/persons/74050/Deppner-Erich.htm> (7 april 2021).
- 10 Kennis over gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog is ontleend aan interviews met Bernhard Holtrop, Ina Holtrop-Keur en Jeane van der Wilde-Holtrop. Daarnaast werd in Ermelo gesproken met de lokale historicus Peter Yska. De publicatie: R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012) vormde eveneens een belangrijke bron.
- 11 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 95-98.
- 12 Ibidem, 47-58.
- 13 Ibidem, 60.
- 14 Ibidem, 60-62.
- 15 K. Prenger, 'Kamp Vught', 9 april 2020, website Traces of War. <https://www.tracesofwar.nl/articles/1390/Kamp-Vught.htm?c=gw> (7 april 2021).
- 16 Ibidem. In 1951 zou het leegstaande kampcomplex worden gebruikt om gerepatrieerde Zuid-Molukse militairen en hun gezinnen onderdak te verlenen. Zie ook: hoofdstuk 7 Arnhem en Den Bosch.
- 17 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 71-75.
- 18 Ibidem, 100.
- 19 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 68-70. Roelf Holtrop probeerde in de brief duidelijk te maken dat de kinderen loslippig zouden kunnen zijn. Mogelijk waren er spanningen tussen Mina de Vries en de kinderen. Een goede onderlinge verstandhouding was van levensbelang. Dochter Jeane van der Wilde-Holtrop omschreef de kinderen in het gezin Holtrop als 'mondig'. In de brief speelden onderlinge problemen tussen Roelf Holtrop en Mina de Vries eveneens een rol.
- 20 Interview Jeane van der Wilde-Holtrop, 24 maart 2017.
- 21 Majoor buiten dienst en lokaal historicus Peter Yska verdiepte zich in de materie. Hij gaf op 7 februari 2017 aan geen nadere informatie te hebben gevonden.
- 22 Interview Jeane van der Wilde-Holtrop, 2 december 2016.

23 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 11.

24 Interview met Jeane van der Wilde-Holtrop, 9 mei 2019. Oudste zoon Willem hield in 1969 tijdens de begrafenis van Roelf Holtrop een toespraak. Hij gebruikte het woord 'humanist' niet maar meende wel dat zijn vader 'als een ander mens' was teruggekeerd uit kamp Vught. Zie: *In memorium [sic] Roelf Holtrop. Arts te Ermelo*. Tekst via mevrouw Hietkamp-de Vries.

3 KINDERTIJD

1 Informatie ontleend aan interviews met Jeane van der Wilde-Holtrop, haar echtgenoot Chris van der Wilde en Ina Holtrop-Keur. Hoelang Theo Dirksen bij het gezin Holtrop verbleef, viel niet meer te achterhalen. Ook zijn zoon Maurits Dirksen en andere familieleden konden de periode in het gezin Holtrop niet meer reconstrueren. Theo Dirksen zou uiteindelijk hartchirurg worden.

2 Jeane van der Wilde-Holtrop, telefonisch interview, 21 juli 2017.

3 Daartoe verzocht schreef Jeane van der Wilde-Holtrop in 2018 haar herinneringen op.

4 'Groote protestvergadering', *Schilder's nieuws- en advertentieblad*, 6 december 1946, 5.

5 De Overeenkomst van Linggadjati was een politiek akkoord tussen de Nederlandse regering en de leiding van de eenzijdig uitgeroepen Republiek Indonesia. Steen des aanstoots was de erkenning van het bestaan van de Republiek Indonesia. Zie: P. Drooglever, 'Feuilletau de Bruyn, Willem Karel Hendrik (1886-1972)', 12 november 2013, website Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/feuilletau> (10 april 2021). Zie ook: R. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: *Politiek(e) Opstellen, dl. 15 (1995-1996)* (Nijmegen 1996) 113-135.

6 H. Smit, *Gezag is gezag. Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006) 52.

7 H. Smit, *Gezag is gezag*, 11.

8 Interview met dominee Jan Ridderbos (1942-2018), 23 december 2016. Ridderbos gebruikte het woord 'praalhanzerij'.

9 H. Smit, *Gezag is gezag*, 156-157.

10 Na het overlijden van Roelf Holtrop, op 28 augustus 1969, was er voor ieder kind inderdaad een schriftje met herinneringen. In 1995 werden de herinneringen, voorzien van een voorwoord van oudste zoon dr. Willem Holtrop, uitgegeven door de Oudheidkundige Vereniging Ermelo. Later, in 2012, verscheen een heruitgave van *Arts in oorlogstijd* – met extra informatie, brieven en foto's – die werd verzorgd door Roelf Holtrop jr. en Peter Yska.

11 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012) 97-98. In hoofdstuk 2 Tweede Wereldoorlog kwam Holtrops bijzondere band met de advocaat Geert W. Kleine aan de orde. Nadat Holtrop was vrijgelaten uit kamp Vught, werd Geert Kleine overgeplaatst naar het Duitse concentratiekamp Buchenwald, waar hij op 17 december 1944 overleed.

12 Telefonisch interview met Jeane van der Wilde-Holtrop, 9 mei 2019.

13 'Allemaal nette mensen', aldus Bernhard Holtrop. Hij had ook een hekel aan de familie De Vries en vond zijn oom Dirk de Vries, de dominee, 'een lul'. Het waren 'ooms in grijze pakken'. Als ze over de vloer kwamen, vroegen ze om een consult bij Roelf Holtrop, bijvoorbeeld vanwege een 'zere knie'. Interview met Bernhard Holtrop, Ile de Groix, 9 november 2018.

14 Telefonisch interview met Jeane van der Wilde-Holtrop, 9 mei 2019.

15 Ibidem, 12 december 2019.

16 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 68.

- 17 Diverse bronnen hebben dit, onafhankelijk van elkaar, aangegeven. Ina Holtrop-Keur heeft Mina de Vries, in paniek en op blote voeten, een keer opgevangen. Ze was bang te worden omgebracht.
- 18 Zowel Jeane van der Wilde-Holtrop als Ina Holtrop-Keur kwamen onafhankelijk van elkaar met deze informatie.
- 19 Informatie ontleend aan interviews met Jeane van der Wilde-Holtrop, haar echtgenoot Chris van der Wilde en Ina Holtrop-Keur.
- 20 Paul Peet, de toenmalige buurjongen en vriend van Bernhard Holtrop, wist te melden dat Jan schaamhaar van meisjes verzamelde en dat bewaarde in plastic zakjes.
- 21 Informatie ontleend aan interviews met Jeane van der Wilde-Holtrop, haar echtgenoot Chris van der Wilde, Ina Holtrop-Keur en Elma Holtrop-Huisingh.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem.
- 24 P. Schröder, 'Willem cartoons', *Hitweek* 33, 29 april 1966, 3. 'Behandel de dieren met zachtheid, spaar de vogels' was een oproep van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren.
- 25 Bernhard Holtrop behaalde samen met klasgenootje Ada Matze zowel zwemdiploma A als B. Via: Paul Peet, e-mail 22 februari 2018.
- 26 R. van Scheers, 'Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld', *Volkskrant Magazine* 975, 15 mei 2020, 58-63.
- 27 *Pietje Bell* was het geesteskind van schrijver Chris van Abkoude (1880-1960). Zie: A. de Jonge, 'Abkoude, Christiaan Frederik van (1880-1960)', 12 november 2013, website Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/abkoude> (8 mei 2021).
- 28 Zie: K. Knudde, 'Phiny Dick (1912-1990)', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/d/dick_p.htm (8 mei 2021).
- 29 Zie: K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Marten Toonder (1912-2005)', 3 mei 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/t/toonder.htm> (8 mei 2021).
- 30 Zie: B. Schuddeboom, 'Alfred Mazure (1914-1974)', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia https://www.lambiek.net/artists/m/mazure_alfred.htm (8 mei 2021)
- 31 Zie: K. Knudde, 'Pieter Kuhn (1910-1966)', 4 april 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kuhn.htm> (8 mei 2021).
- 32 Zie: K. Knudde, 'Hans G. Kresse (1921-1992)', 25 april 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kresse.htm> (8 mei 2021).
- 33 Bernhard Holtrop herhaalt deze informatie in diverse interviews.
- 34 Bernhard Holtrop, e-mail 9 januari 2017.
- 35 K. van Weringh, 'De Houten Pomp. A.R. Caricaturistisch Weekblad, 1922-1930', in: *De Engelbewaarder* (Amsterdam 1977).
- 36 Ibidem.
- 37 Bernhard Holtrop, e-mail 26 oktober 2016.
- 38 Paul Peet, e-mail 24 juli 2017.
- 39 Dick Boll (december 2018-januari 2019). Navraag bij voormalige klasgenootjes van Bernhard Holtrop bevestigde het verhaal van Paul Peet. Klasgenootjes die kwamen spelen, waren eveneens onder de indruk van het spoorwegemplacement met opwindtreinen dat stond opgesteld op de overloop.
- 40 Paul Peet, e-mail 24 juli 2017. Herinneringen van Paul Peet riepen weer herinneringen op bij Bernhard Holtrop. Interview met Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.

- 41 Paul Peet, e-mail 24 juli 2017.
- 42 Herinnering Paul Peet, bevestigd door Bernhard Holtrop en Jeane van der Wilde-Holtrop.
- 43 Bernhard Holtrop, e-mail 7 december 2016.
- 44 Herinnering Paul Peet, telefonisch interview, 21 juli 2017. De incidenten op school zijn in de door Dick Boll verzamelde herinneringen aan Bernhard Holtrop door twee andere voormalige klasgenootjes bevestigd.
- 45 Paul Peet, e-mail 2 mei 2018.
- 46 Ibidem.
- 47 Informatie van Ada Matze-Leene via: Paul Peet, e-mail 22 februari 2018.
- 48 Informatie van Jeane van der Wilde-Holtrop. Ze meende zich te herinneren dat Bernhard Holtrop 'vieze woorden' op het schoolbord had geschreven.
- 49 Herinnering Paul Peet, telefonisch interview, 21 juli 2017. Andere voormalige klasgenootjes maken eveneens melding van het voorval. Oudere zus Jeane bevestigde dat ze in het complot zat.
- 50 B. Holtrop, 'Een lucratieve hobby', in: *Het magistrale vernuft* (Amsterdam 1994) 90.
- 51 Jeane van der Wilde-Holtrop en informatie via Dick Boll, die januari 2019 met voormalige klasgenootjes van Bernhard Holtrop sprak.
- 52 B. Holtrop, 'Een lucratieve hobby', 90-93. Zie ook: Bernhard Holtrop, e-mail 28 januari 2019.
- 53 Ibidem.

4 MIDDELBARE SCHOLEN EN EEN INSTITUUT

- 1 De verloving van Jeane Holtrop en Chris van der Wilde vond geen genade in de ogen van Mina de Vries: Chris was te min. Door verschillende bronnen is aangegeven dat Mina de Vries het 'hoog in haar bol' had.
- 2 Interview Ina Holtrop-Keur, 30 november 2016. Later was een vakantie in West-Duitsland geen bezwaar meer.
- 3 'Toelatingsexamen', *Schilder's nieuws-en advertentieblad*, 10 juli 1953, 4.
- 4 Interview met Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018. Broer Jan stond in Harderwijk bekend als 'de bonte hond'. Zie ook: Bernhard Holtrop, e-mail 20 februari 2019.
- 5 Bernhard Holtrop, e-mail 4 november 2016.
- 6 Leny van Dijk, interview 4 maart 2020.
- 7 Bernhard Holtrop, e-mail 20 februari 2019.
- 8 Dick Boll, die in Ermelo een rol speelt als lokaal historicus, informeerde gedurende de periode december 2018-januari 2019 bij voormalige klasgenootjes of ze nog herinneringen hadden aan Bernhard Holtrop. Anneke van Rijswijk kon er, achteraf, wel om lachen.
- 9 Wellicht beseft Bernhard Holtrop niet hoe bevoorrecht hij was. Een opleiding op gymnasium- dan wel hbs-niveau was in de jaren vijftig om financiële redenen lang niet voor iedereen weggelegd.
- 10 Bernhard Holtrop, e-mail 26 november 2017.
- 11 Informatie ontleend aan Erna Kortlang, die de nalatenschap van Cees Kortlang beheert en presenteert. Zie: <http://www.kortlangstichting.nl>
- 12 Bernhard Holtrop, e-mail 28 november 2016.
- 13 Interview met Jeane Holtrop en Chris van der Wilde, 25 november 2016.
- 14 In latere interviews refereerde Bernhard Holtrop wel eens aan zijn periode in Hilversum. Docent Alexander van Opstal werd dan omschreven als een 'ouderling'.

- 15 Met hulp van Ina Holtrop-Keur werd contact gelegd met Hans, Lies en Dik van Opstal, waarna telefonische interviews volgden.
- 16 Bernhard Holtrop, e-mail 2 februari 2017. De speelfilm waaraan Holtrop refereert is *The Girl Can't Help It* uit 1956. De film lanceerde verschillende rock-'n-rollbands en artiesten. *The Girl Can't Help It* betekende ook de doorbraak van actrice en seksymbool Jayne Mansfield (1933-1967).
- 17 Bernhard Holtrop, e-mail 20 februari 2017.
- 18 Bernhard Holtrop, e-mail 7 mei 2024. Zie ook: Bayon en Ph. Casoar, 'Willem le maudit', *Libération*, 9 maart 1985.
- 19 Ina Keur-Holtrop was een belangrijke bron in het onderzoek. Omdat ze lang 'inwoonde' bij Roelf Holtrop en Mina de Vries, leerde ze de gang van zaken in het gezin goed kennen.
- 20 Informatie via Ina Holtrop-Keur en Jeane van der Wilde-Holtrop.
- 21 Ibidem.
- 22 Ibidem. Willem Holtrop had al de gewoonte thuis de draak te steken met Abraham Kuiper. Toen Willem en Ina de praktijkwoning betrokken, verwijderde Willem het portret van Abraham Kuiper dat de slaapkamer van Jeane en Liesbeth sierde.
- 23 R. van Scheers, 'Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld', *Volkskrant Magazine*, 15 mei 2020, 58-63. Met name de historicus Niek Pas heeft onderzoek gedaan naar de periode die voorafgaat aan de 'culturele revolutie' van de jaren zestig. Strikt genomen is de in 1941 geboren Bernhard Holtrop geen babyboomer en waren voor hem de jaren vijftig inderdaad vormend. Pas constateerde dat grote maatschappelijke veranderingen zich al in de loop van genoemd decennium voltrokken. Zie: N. Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam 2008).
- 24 A. van der Zijl, 'Hommes' harde hand', *HP/De Tijd*, 10 mei 1996, 76-80. W. Duk, 'Harde levenslessen in het verre Hoogezand', *Elsevier*, 17 december 2011, 146-150. Op 10 mei 2017 werd een bezoek gebracht aan het Gemeentearchief Hoogezand-Sappemeer. Het archief van Instituut Hommes was toen niet op orde. Het verkeerde in dezelfde staat als waarin de journalisten Wierd Duk en Annejet van der Zijl de dozen aantroffen. Omdat Duk en Van der Zijl ook ex-kostschoolleerlingen hebben geïnterviewd, kunnen hun artikelen desondanks als goede, secundaire bron worden beschouwd.
- 25 Lodewijk Brunt, e-mail 8 mei 2019.
- 26 Lodewijk Brunt, interview 8 mei 2019.
- 27 Ibidem.
- 28 Lodewijk Brunt noemde deze gang van zaken in het interview van 8 mei 2019 'sadistisch'.
- 29 S. de Jong, *Mr. Hiddema: strafpleiter, dandy, dwarsligger* (Amsterdam 2014) 29-43.
- 30 Lodewijk Brunt, interview 8 mei 2019. Brunt herinnerde zich kwesties rond antisemitisme en homoseksualiteit.
- 31 A. van der Zijl, 'Hommes' harde hand', *HP/De Tijd*, 10 mei 1996, 76-80. W. Duk, 'Harde levenslessen in het verre Hoogezand', *Elsevier*, 17 december 2011, 146-150.
- 32 M. Dings, 'Altijd heibel', *HP/De Tijd*, 7 augustus 2009.
- 33 Holtrop, e-mail 7 augustus 2017.
- 34 Holtrop, e-mail 13 augustus 2017.
- 35 Bernhard Holtrop, e-mail 7 augustus 2017. De sjaal was bedoeld om het hockeysysteem van Instituut Hommes aan te moedigen.
- 36 P. Schröder, 'Willem cartoons', *Hitkrant*, 29 april 1966, 3. En F. Oppenoorth, 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972. Holtrop nuanceerde de kwestie. In de e-mailwisseling van 18 april 2017 zwakte hij het 'pornografisch krantje', waarvan hij gewag maakte in het interview met Schröder, af tot een 'handgemaakt blaadje'.

- 37 Onderscheid tussen Instituut Hommes en het dr. Aletta Jacobslyceum is van belang. Rector en docenten van het dr. Aletta Jacobslyceum kregen in de jaren zestig problemen met de kostschooljongens van Instituut Hommes. Kern van de problematiek: het niet aanvaarden van autoriteit en drugsmisbruik. De rector ging dan ook kostschooljongens weigeren, wat in het archief is terug te zien in correspondentie met ouders. Zowel Instituut Hommes als het dr. Aletta Jacobslyceum viel onder de financiële verantwoordelijkheid van de gemeente Hoogezand-Sappemeer. Instituut Hommes kreeg exploitatieproblemen en pogingen de kostschool te moderniseren (de jongens sliepen bijvoorbeeld nog gezamenlijk op zaaltjes) liepen op niets uit. In 1975 werd Instituut Hommes gesloten.
- 38 Het archief van Instituut Hommes werd aanvankelijk ondergebracht in het Gemeente-archief Hoogezand-Sappemeer. Het archief werd in 2018 onderdeel van het Historisch Archief Midden-Groningen.
- 39 Lodewijk Brunt, interview 8 mei 2019.

5 SOLDATENLEVEN

- 1 Website Het Roode Koper, <https://www.roodekoper.nl/nl/welkom/> (13 april 2021).
- 2 Bernhard Holtrop, e-mail 15 april 2017.
- 3 Bernhard Holtrop, e-mail 13 mei 2024.
- 4 Ibidem.
- 5 Ibidem.
- 6 Lammertink maakte furore met ‘zwarte humor’, de Nederlandse vertaling van *humor noir*. Het begrip werd in 1935 gemunt door de Franse surrealist André Breton (1896-1966) in diens boek *Anthologie de l’humour noir*. Met *humor noir* doelde Breton onder andere op cynische elementen in de satire van de Engelse schrijver Jonathan Swift (1667-1745). Galgenhumor en leedvermaak (*schadenfreude*) zijn verwante begrippen.
- 7 ‘Taboe’, website Koninklijke Bibliotheek / Nationale bibliotheek van Nederland, <https://www.kb.nl/themas/tijdschriften/taboe> (14 april 2021).
- 8 In een interview met Henk Steenhuis zegt Holtrop letterlijk: ‘Ik heb ook nooit iemand gehad die in me geloofde en die me aanmoedigde.’ Zie: H. Steenhuis, ‘Alledaagse viezigheid’, Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 12 juni 1987, 16.
- 9 ‘Willems debuut’, *NRC Handelsblad*, 29 juni 1968, 22. De in het vorige hoofdstuk genoemde Lodewijk Brunt stuurde in 1960 een gedicht naar *Eigen Wijs. Krant voor jong Nederland* van het *Algemeen Handelsblad*.
- 10 Zie: ‘Maar wij zien het zo...’ Supplement Eigen Wijs, *Algemeen Handelsblad*, 10 juli 1961, 21.
- 11 Bernhard Holtrop, e-mail 15 april 2017.
- 12 De cineast/fotograaf Ed van der Elsken publiceerde in 1956 *Een liefdesgeschiedenis in Saint Germain des Prés* met foto’s van jonge bohemiens in cafés en kroegen van de Parijse wijk Saint-Germain-des-Prés.
- 13 Onder het regime van Napoleon III werden tussen 1854 en 1866 tien overdekte markthallen – gietijzeren constructies met glazen daken – gebouwd in Parijs. Les Halles functioneerde als marktplaats, waar leveranciers hun verse producten verkochten. In 1970 werd het complex afgebroken en werd de markt naar Rungis, buiten Parijs, verplaatst.
- 14 De tekenaar achter het pseudoniem Khánh – ook wel Quasar Khanh – was de Vietnamese Nguyen Manh Khanh (1934-2016). Het boekje *Daily Horror. Abominations*, vol afgehakte ledematen, verscheen in 1959 bij Éditions Georges Fall en was een eenmalige creatieve oprisping.

- 15 *L'Assiette au Beurre* was een rijkgeïllustreerd satirisch weekblad met veel ruimte voor grafische experimenten en spotprenten. Kunstenaars werden benaderd om uitgebreid in te gaan op een specifiek onderwerp, waardoor *L'Assiette au Beurre* interessant werd als 'collector's item'. Het weekblad was met name populair tussen 1901 en 1912, in het tijdperk dat bekendstaat als *de belle époque*.
- 16 Bernhard Holtrop, e-mail 22 april 2017.
- 17 Jean-Jacques Pauvert gaf vanaf 1954 het complete oeuvre uit van markies D.A.F. de Sade. Een en ander leidde tot rechtszaken in Frankrijk. In 1957 werd Pauvert in hoger beroep vrijgesproken.
- 18 P. Ory, e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 278-283. Zie ook: J.-J. Pauvert, *La traversée du livre: memoires* (Parijs 2004).
- 19 J.-J. Pauvert, *La traversée du livre: memoires*.
- 20 Ibidem.
- 21 Bernhard Holtrop, e-mailwisseling 28 april 2017.
- 22 Als gevolg van de bouw van de Berlijnse Muur, vanaf 13 augustus 1961, en de Cubacrisis in oktober 1962 liepen de spanningen hoog op.
- 23 Holtrop zou dat volhouden tot december 1962.
- 24 'Willems debuu', *NRC Handelsblad*, 29 juni 1968, 22.
- 25 Holtrop, e-mailwisseling 6 mei 2018. Jean Paul Bresser werd na zijn diensttijd dichter, journalist, kunstcriticus, schrijver en theaterman. Hij werkte onder andere voor *Het Vaderland*, *Eindhovens Dagblad*, *Elsevier*, *Algemeen Dagblad*, *de Volkskrant*, *Den Haag Centraal* en de VARA. De naar hem vernoemde *Jean Paul Bresserprijs* wordt uitgereikt aan schrijvers die de stad Den Haag op een bijzondere manier belichten. Na het afzwaaien was er geen contact meer, maar via weduwe Ineke Bresser-Hillen kwamen foto's uit de diensttijd boven water en bleek dat Bresser de loopbaan van Bernhard Holtrop met aandacht had gevolgd.
- 26 'Sinterklaas Kartoentje', *Het Vrije Volk*, 5 december 1961, 10.
- 27 B. Hendrickx, 'Soldatenhumor, cartoons uit De Legerkoerier 1963-1965', website seedorf40. <https://seedorf40.wordpress.com/soldatenhumor/> (29 december 2018).

6 FRANSE TOESTANDEN EN MAURICE SINET

- 1 'John Heartfield' was het pseudoniem van de Duitse dadaïst Helmut Hertzfelde (1891-1969). Heartfield stond aan de wieg van de satirische fotomontage en nam onder anderen Adolf Hitler op de korrel. Na de machtsovername door de NSDAP ontvluchtte hij Duitsland. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbleef Heartfield in Groot-Brittannië.
- 2 Bernhard Holtrop, e-mailwisseling 6 mei 2017.
- 3 *Vrij Nederland*, 5 mei 1962. Prenten ontvangen via journalist Mischa Cohen, die regelmatig artikelen heeft gewijd aan Bernhard Holtrop in *Vrij Nederland*.
- 4 De historicus James Kennedy zou het conflict rond Nieuw-Guinea later markeren als een omslagpunt in de naoorlogse metamorfose van Nederland. Zie: J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 62.
- 5 Interview met Elma Huisingh, 16 mei 2018.
- 6 Niek Pas, 6 oktober 2001, interview met Bernhard Holtrop (Malakoff, Parijs).
- 7 De 'aardige redactiesecretaresse' was Odile Vaudelle (1934-1985), destijds echtgenote van commercieel directeur Georges Bernier.
- 8 Bernhard Holtrop, e-mail 30 mei 2017. De 'oud klasgenoot' was Watze Hilarius (1942-2019).
- 9 N. Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962*

- (Amsterdam 2008). Redt een Kind was de allereerste grote inzamelingsactie op televisie en was, naar contemporaine maatstaven, een enorm succes. Doordat de televisie in 1959 nog geen massamedium was, is de door de VPRO uitgezonden inzamelingsactie in vergetelheid geraakt.
- 10 Onder de Franse president Valéry Giscard d'Estaing werd Maurice Papon zelfs minister van Begroting (1978-1981). Papon werd in 1998 alsnog berecht voor zijn aandeel in de jodenvervolgving onder het Vichy-regime maar heeft door juridische procedures en gezondheidsproblemen niet lang vastgezeten. In 2004 verklaarde Papon in een interview met het tijdschrift *Le Point* dat hij nergens spijt van had.
 - 11 N. Pas, *De razende republiek. Een geschiedenis van Frankrijk in vogelvlucht* (Amsterdam 2017) 132-140. Zie ook: A. Hussey, 'De Gaulle and the French Civil War', in *The French Intifada. The Long War between France and its Arabs* (Londen 2014) 192-205.
 - 12 N. Pas, *De razende republiek*, 132-140. Zie ook: K. Ross, *May '68 and its afterlives* (Chicago 2002) 40-45. En zie: A. Hussey, 'De Gaulle and the French Civil War', in *The French Intifada*, 192-205.
 - 13 N. Pas, *De razende republiek*, 132-140.
 - 14 N. Pas, *De razende republiek*, 132-140. Zie ook: A. Hussey, 'De Gaulle and the French civil war', in *The French Intifada*, 192-205.
 - 15 Tussen 1999 en 2015 verscheen de autobiografie *Ma vie, mon œuvre, mon cul!* van Maurice Sinet in negen handgeschreven delen. Biografische informatie over Maurice Sinet is daarom ontleend aan: F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse. Histoire de la caricature politique française* (Parijs 1989). S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire. Une histoire de Charlie Hebdo (1969-1982)* (Parijs 2009) 135-137 en 211-216. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo. La folle histoire d'un journal pas comme les autres* (Parijs 2020) 249-256. Plus: 'Siné', 16 januari 2020, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/s/sine.htm> (28 april 2021).
 - 16 Ibidem.
 - 17 Ibidem.
 - 18 V. Crinière, e.a., 'Siné, ça marque!', *Le Cours du Temps* 16 (2006). Steinberg was onder meer actief voor *The New Yorker*.
 - 19 F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse*. S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 135-137 en 211-216. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 249-256. 'Siné', website Lambiek Comiclopedia.
 - 20 Ibidem.
 - 21 *L'Express* publiceerde onder andere bijdragen van de filosofen Jean-Paul Sartre (1905-1980) en Albert Camus (1913-1960).
 - 22 F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse*, 49. De wenskaart met een verdrinkende Charles de Gaulle (handen boven water) werd op postkantoren onderschept. Door *l'Express* geweigerde prenten werden later alsnog in albums uitgegeven.
 - 23 J. Bletz, 'Frans satirisch tijdschrift voert totale oorlog tegen autoriteiten', *ps, Het Parool*, 13 april 1963, 23.
 - 24 F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse*. S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 135-137 en 211-216. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 249-256. 'Siné', website Lambiek Comiclopedia.
 - 25 J. Bletz, 'Frans satirisch tijdschrift voert totale oorlog tegen autoriteiten', 23.
 - 26 B. Holtrop, *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1969) 65-68.
 - 27 Bibeb, 'Siné: Ik vind de Fransen weezinwekkend', *Vrij Nederland*, 3 april 1965, 6.
 - 28 L. de Buch, 'Ontmoeting met Siné. Franse cartoonist is vandaag in Amsterdam', *Kunst, Algemeen Handelsblad*, 18 maart 1966, 13. Leopold de Buch is een pseudoniem van Rudy Kousbroek (1929-2010).

- 29 George Grosz werd in 1893 te Berlijn geboren en volgde een opleiding tot kunstenaar. Hij diende tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Duitse leger maar ontpopte zich als antimilitarist. De maatschappijkritische Grosz speelde in de periode 1917-1920 een belangrijke rol binnen de dadabeweging. Hij werkte samen met John Heartfield en gezamenlijk pionierden ze met (satirische) fotomontages. In de jaren twintig werd hij aangeklaagd wegens 'Belediging der Reichswehr' en 'Angriffs auf die öffentliche Moral'. De pentekening 'Christus mit Gasmaske' leidde tot vervolging wegens godslastering. In 1933 vestigde hij zich te New York. Zie: P. Kempers, 'Grimlachen met George Grosz', *De Groene Amsterdammer* 39, 29 september 2010.
- 30 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Oeil Électrique* 17, 2001.
- 31 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 65-68.
- 32 Ibidem, 68.
- 33 Bibeb, 'Siné: Ik vind de Fransen weerzinwekkend', *Vrij Nederland*, 3 april 1965, 3 en 6.
- 34 F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse*, 78.
- 35 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 66-67. 'Gerald Scarfe', 1 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/s/scarfe_g.htm (13 april 2021).
- 36 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire. Une histoire de 'Charlie Hebdo' (1969-1982)* (Parijs 2009) 21-29. François Cavanna beschreef zijn leven in drie boeken: *Les Ritals*, *Les Russkoffs* en deels in *Bête et méchant*. *Les Ritals* beschrijft de jaren dertig, *Les Russkoffs* de Tweede Wereldoorlog en *Bête et méchant* de periode erna. De Franse historicus Stéphane Mazurier ontleende informatie aan genoemde boeken.
- 37 Met name in *Les Ritals* komt naar voren hoe belangrijk de laïcité (strikt secularisme) binnen het Franse onderwijs en openbare instellingen – zoals bibliotheken – voor hem is geweest. François Cavanna nam al op jonge leeftijd afstand van de katholieke kerk.
- 38 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 21-29.
- 39 Ibidem, 29-33.
- 40 P. Ory e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 278-283.
- 41 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 169.
- 42 Voor informatie over *MAD Magazine*, zie: 'Harvey Kurtzman (1924-1993)', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kurtzman.htm> (14 april 2021). 'Don Martin (1931-2000)', 17 augustus 2020, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/m/martin_don.htm (26 april 2021). 'Will Elder (1921-2008)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/e/elder.htm> (26 april 2021). Zie ook: J-P. Mercier, 'Des daily strips aux graphic novels, la bande dessinée américaine', in: P. Ory e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 135-197.
- 43 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire. Une histoire de 'Charlie Hebdo' (1969-1982)* (Parijs 2009) 16-21. Stéphane Mazurier ontleende informatie aan: Ch. Bobet en O. Vaudelle, *Moi, Odile, la femme à Choron. La petite histoire de Hara-Kiri et Charlie-Hebdo* (Parijs 1983) en J-M. Gourio, ed., *Professeur Choron. Vous me croirez si vous voulez* (Parijs 1993). De Franse historicus Christian Delporte voegde in *Charlie Hebdo. La folie histoire d'un journal pas comme les autres* (Parijs 2020) weinig nieuwe informatie over de beginperiode toe.
- 44 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 16-21.
- 45 Ibidem.
- 46 Ibidem, 29-33.
- 47 Ibidem, 34-35.
- 48 J.M. Parisi, *Reiser biographie* (Parijs 1995) 55.
- 49 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 72.

- 50 Ibidem, 73-74.
- 51 Ibidem, 74.
- 52 F. Cavanna, *Bête et méchant* (Parijs 1981) 206-207.
- 53 Ibidem.
- 54 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 34.
- 55 Ibidem, 34-35.
- 56 F. Cavanna, *Bête et méchant* (Parijs 1981) 205.
- 57 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 28-29.
- 58 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 36-41. Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 23-29.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 Ibidem.
- 62 Ibidem.
- 63 J.M. Parisis, *Reiser biographie* (Parijs 1995).
- 64 F. Cavanna, *Bête et méchant*, 287-288. Zie ook: J.-M. Parisis, *Reiser*, 66-70.
- 65 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 36-41. Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 23-29.
- 66 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 32.
- 67 Ibidem.
- 68 F. Cavanna, *Bête et méchant*, 249-254.

7 ARNHEM EN DEN BOSCH

- 1 Bernhard Holtrop, e-mail 17 april 2017.
- 2 Interview met medestudent/klasgenoot Julius de Goede, 3 december 2018.
- 3 Bernhard Holtrop, e-mail 17 april 2017.
- 4 Interview met Julius de Goede, 3 december 2018.
- 5 Ibidem.
- 6 Bernhard Holtrop, e-mail 17 april 2017.
- 7 'Operatie Market Garden', website Airborne Museum at Hartenstein. <https://www.airborne-museum.nl/operatie-market-garden> (15 april 2021).
- 8 Zie ook: hoofdstuk 2 Tweede Wereldoorlog.
- 9 M. Hummelen e.a. ed., *De weg van de wederopbouw. Wederopbouw van Rhenen tot Arnhem, het bouwen en de tijdgeest* (Arnhem 2016).
- 10 Een voorbeeld daarvan was een reclamefoto – met Bernhard Holtrop en andere studenten – voor het bromfietsmerk Sparta op het omslag van het tijdschrift *Bromfiets*, herfst 1962 dan wel voorjaar 1963.
- 11 Interview met Jan van Krieken, 5 augustus 2019. Dat deze observatie van Jan van Krieken inderdaad heel goed kan kloppen, blijkt uit een zelfportret van Bernhard Holtrop in *Schapnieuws*, september 2000, pagina 23. Dit programmaboekje van De stripdagen, die op 23 en 24 september 2000 in De Brabanthallen te Den Bosch werden gehouden, was alleen bestemd voor leden van Het Stripschap.
- 12 A. Stoop, 'Het ontstaan van ARTEZ en het Rietveldgebouw', website Magazine. <https://dbkv.artez.nl/magazine/het-ontstaan-van-artez-en-het-rietveldgebouw> (1 juli 2021).
- 13 Interview met Julius de Goede, 3 december 2018. Informatie over de studieperiode van Bernhard Holtrop aan de Academie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid (АВКК) is ontleend aan interviews met Bernhard Holtrop, Fiel van der Veen, Julius de Goede en Jan van Krieken.

- 14 Interview met Julius de Goede, 3 december 2018.
- 15 Klasgenoot Fiel van der Veen beschikte alleen over een mulodiploma. Directeur Harry Verbruggen verplichtte hem daarom op zaterdagochtend extra les in Engels te volgen. Interview met Fiel van der Veen op 16 april 2019.
- 16 Bauhaus was een (zeer) invloedrijke Duitse kunstacademie die van 1919 tot 1932 heeft bestaan. In het curriculum werd (nieuwe) technologie omarmd en stond vakmanschap in hoog aanzien. De kunstacademie werd in 1933 door het nationaalsocialistische regime gesloten. Zie: 'Bauhaus', 22 juli 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Bauhaus> (6 september 2021).
- 17 Informatie van Bernhard Holtrop, Julius de Goede en Fiel van der Veen.
- 18 J. de Goede, *Gedachtig aan Jan V.* (Utrecht 1992) 231-233. Medestudent Julius de Goede beschreef zijn ervaringen op de ABKK in het boekje *Gedachtig aan Jan V.*, dat hij in eigen beheer uitgaf.
- 19 Bernhard Holtrop, e-mail 30 mei 2017.
- 20 Zie ook: hoofdstuk 5 Militaire dienst en Franse toestanden.
- 21 Bernhard Holtrop, e-mail 30 mei 2017. Yves Klein (1928-1962). Piero Manzoni (1933-1963). Friedensreich Hundertwasser (1928-2000). Friedrich Schröder Sonnenstern (1892-1982).
- 22 F. Huygen, *Jurriaan Schrofer (1926-1990): grafisch ontwerper, fotoboekenpionier, art director, docent, kunstbestuurder en omgevingskunstenaar*, 284.
- 23 'Jan Schoonhoven en de Nul-groep', website Canon van Nederland. <https://www.canon-vannederland.nl/nl/page/97740/jan-schoonhoven-en-de-nul-groep> (16 april 2021). Zie ook: 'Henk Peeters', website CODA Apeldoorn. <https://www.coda-apeldoorn.nl/nl/agenda/henk-peeters> (16 april 2021). 'Henk Peeters', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/62366> (16 april 2021). En zie ook: M. White, 'Burn Hole 1961 by Henk Peeters', oktober 2019, website Tate Online. <https://www.tate.org.uk/research/publications/in-focus/burn-hole> (30 oktober 2021).
- 24 'Jan Schoonhoven en de Nul-groep', website Canon van Nederland. Zie ook: 'Henk Peeters', website CODA Apeldoorn. 'Henk Peeters', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis.
- 25 B. Holtrop, *Les emmerdeurs* (Parijs 2014).
- 26 Ibidem.
- 27 Bernhard Holtrop, e-mail 6 juli 2017. Holtrop en Peeters ontmoetten elkaar later in Parijs toen Peeters een excursie van Arnhemse kunststudenten begeleidde. Holtrop rekende middels korte stripverhalen af met de gezwollen ego's van sommige kunstenaars en pretentieuze kunstuitingen. Zie bijvoorbeeld een recensie van *De nieuwe avonturen van de kunst* uit 2020. In: B. van der Sterre, 'De kunstboekenkast: De nieuwe avonturen van de kunst', 28 mei 2020, website Jegens & Tevens. <https://jegensentevens.nl/2020/05/de-kunst-boekenkast-de-nieuwe-avonturen-van-de-kunst/> (19 oktober 2022).
- 28 Kurt Schwitters (1887-1948).
- 29 R. van Scheers, 'Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld', *Volkskrant Magazine*, 15 mei 2020, 58-63.
- 30 In *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1969) besteedt Holtrop de nodige aandacht aan George Grosz.
- 31 Telefonisch interview met Jeane van der Wilde-Holtrop, 9 mei 2019.
- 32 Bernhard Holtrop, e-mail 9 juni 2017. De door Bernhard Holtrop genoemde 'Albrecht' is mogelijk een vergissing. Ahlbrecht (Sicherheitsdienst) arresteerde Roelf Holtrop in Ermelo en verhoorde hem later in Arnhem, maar Holtrop werd toen niet mishandeld. De mishandelingen vonden plaats in kamp Vught.

- 33 Een eerste signaal dat er veranderingen op til waren in Arnhem was oprichting van De Kameleon. De kunstenaarssociëteit, voor de vorm een besloten club, ging op 1 april 1961 van start en werd al snel een populaire uitgaansgelegenheid. Er werden onder meer exposities, (jazz)concerten en voorstellingen georganiseerd maar men kon er ook gewoon van gedachten wisselen met gelijkgestemden, of wat drinken. Kunstenaars – schrijver/schilder Jan Cremer bijvoorbeeld, die van september 1956 tot begin 1957 had gestudeerd aan de АВКК – kwam er graag over de vloer. Zie: I. Jacobs, *Kunstkring 'De Kameleon' 1961-1967. Vrijhaven voor artistiek Arnhem in de jaren zestig* (Utrecht 2012).
- 34 De Kameleon ontwikkelde zich tot een artistieke broedplaats waar bijvoorbeeld dichter/schrijver/voordrachtskunstenaar Johnny van Doorn (1944-1991) – later bekend als Johnny the Selfkicker – debuteerde. Medestudent Tadzik de Haas kon zich de ontmoeting met Johnny van Doorn ook herinneren. De nog onbekende Herman Brood (1946-2001), die in Arnhem enige maanden 'Vrij Schilderen' studeerde aan de АВКК, speelde 'boogie-woogie' in De Kameleon, voordat hij zijn eerste rockband The Moans formeerde.
- 35 Boris Vian (1920-1959) was een invloedrijke Franse chansonnier, dichter, jazztrompettist en schrijver. Hij was goed bevriend met Maurice Sinet.
- 36 Bernhard Holtrop, e-mail 24 april 2019. Jazzsaxofonist John Coltrane (1926-1967). De Sheherazade was een in binnen- en buitenland bekend jazzcafé/nachtclub te Amsterdam.
- 37 Telefonisch interview met Tadzik de Haas, 27 april 2019. Het Spijkerkwartier was destijds de 'rosse buurt' van Arnhem.
- 38 Bernhard Holtrop, e-mail 29 maart 2020.
- 39 Cor den Dulk ontwikkelde zich tot een succesvol cartoonist en illustrator. Eduard (Ted) Schaap, in 1931 geboren te Amsterdam, vertrok in 1962 naar Zwitserland en werd onder het pseudoniem Ted Scapa een internationaal vermaard cartoonist en illustrator. 'Opland', het pseudoniem van Robert (Rob) Wout (1928-2001), was in tegenstelling tot Den Dulk en Schaap een perstekenaar. Rob Wout werkte als zodanig vanaf 1948 tot aan zijn dood onder andere voor *de Volkskrant*.
- 40 C. van Dop, 'Met de carbonist', *Nieuwe Leidsche Courant*, 17 november 1962, 18. De term 'Kwartet-bladen' is gerelateerd aan vier protestants-christelijke (gereformeerde) avondbladen uit Zuid-Holland: *De Rotterdammer*, de *Nieuwe Haagse Courant*, de *Nieuwe Leidsche Courant* en het *Dordts Dagblad*. De vier avondbladen gingen na 1971 op in het ochtendblad *Trouw*. Zie: 'Reformatisch Dagblad', 10 december 1971, website Digibron. <https://www.digibron.nl/search/detail/012ea98ccaf8e292ca6e9959/kwartet-bladen-gaan-op-in-trouw> (24 september 2022).
- 41 Het christelijk weekblad *De Spiegel*. *Christelijk Nationaal Weekblad* liep, met een onderbreking tussen 1941 en 1945, van 1906 tot 1969. Het blad kan worden beschouwd als de tegenhanger van de *Katholieke Illustratie*, die van 1867 tot 1967 verscheen.
- 42 D. Dijs, 'Het liefst een actuele prent', *De Spiegel* 45, 1963, 45.
- 43 Ibidem.
- 44 Ibidem. De door Dijs genoemde schoolschriften zouden bij een brand in het ouderlijk huis in 1966 verloren gaan. Zie: hoofdstuk 8 *Propria Cures* en *Provo*.
- 45 Ibidem.
- 46 H.J. Meijer, 'Cartoon '65', *Ego. Maandblad voor humanistische geestelijke verzorging voor militairen* 41 (1965) 8-11.
- 47 Holtrop, e-mail 11 maart 2018.
- 48 'Sjaloom: eerste tijdschrift van drie stromingen', *de Volkskrant*, 23 november 1963, 13.
- 49 Het maandblad *Sjaloom* hield december 1972 op te bestaan. Medeoprichter Piet Reckman (1928-2007) ontwikkelde zich tot marxist-leninist en werd later een luis in de pels van de PvdA.

- 50 H.J. Meier, 'Cartoon '65', *Ego*, 8-11. Holtrop geeft in het interview aan de doelstellingen van de vvd niet te onderschrijven maar zou niettemin tot oktober 1968 – toen hij al in Parijs woonde – verbonden blijven aan *Liberaal Reveil*.
- 51 Interview met Jan van Krieken, 5 augustus 2019. Als gevolg van de opkomende jeugdcultuur rond popmuziek vormden jongeren in toenemende mate een interessante markt voor platenmaatschappijen. 'Talentscouts' zochten onder meer tijdens 'talentenjachten' naar nieuw talent. Aan het begin van de jaren zestig maakte Nederland zodoende kennis met het fenomeen 'tienesster'.
- 52 Jaap van Eik, die voor de gitaarbegeleiding zorgde, belandde later als basgitarist in The Moans, de beatband die in 1964 werd opgericht door de al eerdergenoemde Herman Brood. Bronnen: Julius de Goede, Tadzik de Haas en Fiel van der Veen. In diverse (latere) interviews maakt Holtrop melding van het optreden. Zie ook: P. Schröder, 'Willem cartoons', *Hitweek* 33, 29 april 1966 en F. Oppenoorth, 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972.
- 53 'Grote Beer' was een 'cover' van 'Running Bear', een Amerikaanse hit van Johnny Preston Courville (1939-2011) uit 1959.
- 54 Bronnen: Julius de Goede, Tadzik de Haas en Fiel van der Veen. Zie ook: P. Schröder, 'Willem cartoons', *Hitweek* 33, 29 april 1966 en F. Oppenoorth, 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972. Desgevraagd gaf Holtrop aan dat hij zich er weinig van kon herinneren. Ilonka Goedhart Bakker, een vriendin van Fiel van der Veen, belde haar vader toen de situatie dreigend werd. Ze kon Alverna per auto verlaten. De medestudenten moesten terug met de bus.
- 55 Jan van Krieken, e-mail 5 augustus 2019. Wanneer het verhaal 'De nieuwe jongen' verscheen in *fl.1/2*, kon niet worden achterhaald. Het korte verhaal toont Holtrops schrijftalent.
- 56 J. de Goede, *Gedachtig aan Jan V.* (Utrecht 1992) 233.
- 57 Henk. J. Meier was niet alleen journalist en redacteur. Hij produceerde ook pornografie – als schrijver en tekenaar –, die in kleine oplages werd verspreid.
- 58 H.J. Meier, 'Cartoon '65', *Ego*. *Maandblad voor humanistische geestelijke verzorging voor militairen* 41 (1965) 8-11. In 1963 verscheen *Op weg naar het einde*, het eerste brievenboek van de schrijver Gerard Kornelis van het Reve (1923-2006).
- 59 H.J. Meijer, *Ego*, 8-11. Bernhard Holtrop werd antipapistisch opgevoed. In *Sjaloom* werden geen 'Jezus-cartoons' geplaatst, zoals Holtrop in het interview suggereert, maar een aantal goedmoedige antiklerikale grapjes.
- 60 Bouman zou later nationale bekendheid verwerven via het televisieprogramma *Woord voor Woord* van de Interkerkelijke Omroep Nederland (IKON). In *Woord voor Woord* werd de Bijbel, mede aan de hand van Boumans prenten, door acteur Aart Staartjes (1938-2020) uitgelegd aan kinderen.
- 61 Interview Julius de Goede, 3 december 2018.
- 62 Bernhard Holtrop, e-mail 6 juli 2017.
- 63 O. Schrover, 'Jan van Haaren', 14 september 2017, website Brabants Erfgoed. <https://www.brabantserfgoed.nl/personen/h/haaren-jan-van> (16 april 2021). De cultuuromslag werd in 1957 gesymboliseerd door een naamswijziging: de kunstopleiding zou voortaan 'Koninklijke Akademie voor Kunst en Vormgeving' gaan heten.
- 64 Ibidem.
- 65 Omdat Roelf Holtrop en Mina de Vries hun oudste zoon Willem – die de huisartsenpraktijk zou overnemen – tot zijn dertigste financieel ondersteunden, voelde Holtrop zich niet schuldig.
- 66 H. Mulder, 'De vertekende wereld van Willem', *Vrij Nederland*, 2 juni 1979, 15. Zie ook:

K. Löb, 'Nee, Willem!', *Vrij Nederland*, 30 juni 1979. Nadat Bernhard Holtrop was geïnterviewd door Hans Mulder van *Vrij Nederland* voelde docent Kurt Löb zich beledigd. Hij herkende zich niet in de door Holtrop geschetste gang van zaken op de academie in Den Bosch. Löb weersprak Holtrops beweringen middels een (boze) ingezonden brief. In de brief belicht Löb onder andere de begeleiding van Bernhard Holtrop in Den Bosch en het feit dat hij agenten van de Amsterdamse zedenpolitie te woord had moeten staan.

67 Bernhard Holtrop, e-mailwisseling 25 april 2019.

68 Kamp Vught stond na de Tweede Wereldoorlog geruime tijd leeg, maar werd na de onafhankelijkheid van Indonesië vanaf 1951 gebruikt als onderkomen voor gerepatrieerde Molukse KNIL-militairen. Zie ook: hoofdstuk 4 Middelbare scholen en een instituut.

8 *PROPRIA CURES EN PROVO*

- 1 Bernhard Holtrop, e-mail 24 februari 2018. Jan Donkers was redactielid van 6 februari 1965 tot 20 december 1966, Karel Soudijn van 15 mei 1965 tot 14 oktober 1967 en Duco van Weerlee van 20 maart 1965 tot 15 oktober 1966. Redactieleden van *Propria Cures* werden via coöptatie aangesteld.
- 2 Het omslag betrof de grafische voorstelling van een draaiorgel gecombineerd met tekst uit het Evangelie volgens Lucas. In het binnenwerk stonden spotprenten die verwezen naar het kerstverhaal.
- 3 Toen Bernhard Holtrop in 1967 afscheid nam van *Propria Cures* verkreeg hij het erelidmaatschap. In een begeleidend artikel somde men zijn activiteiten op, waaronder het ontwerpen van een logo. Zie: *Propria Cures* nr. 19, 18 februari 1967.
- 4 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 25.
- 5 K. Beekman, 'Overheidsensuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 137.
- 6 Ibidem, 140.
- 7 Popmuziek (rock-'n-roll, beatmuziek et cetera) speelde hierbij een belangrijke rol. In het verlengde van het op de markt verschijnen van goedkope (transistor)radio's en platenspelers ontstonden ook tijdschriften voor 'teenagers'. Tevens ging televisie – ook al een noviteit – grote invloed uitoefenen. Zie: H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 27.
- 8 Het vooroorlogse, door confessionele organisaties gedomineerde maatschappelijke en politieke klimaat kwam in hoofdstuk 1 Familiegeschiedenis aan de orde.
- 9 Ban-de-Bom was – naar Brits voorbeeld – een protestbeweging tegen kernwapens van Haagse scholieren, waaronder Roel van Duijn. Nadat scholieren in 1962 drukke verkeerskruispunten blokkeerden, grepen de autoriteiten hard in en volgden arrestaties. Met averechts effect: het aantal protesterende jongeren nam daarna sterk toe.
- 10 De geschiedenis van Provo is beschreven door dr. Niek Pas. Zie: N. Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003).
- 11 W. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965). Met als onderzoeksvraag waarom een (grote) antiautoritaire stroming was ontstaan onder jongeren stelde Wouter Buikhuisen dat, bij gebrek aan 'goede' vrijetijdsbesteding, jongeren gingen 'provoceren'.
- 12 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985) 29.
- 13 N. Pas, *Imaazje!*, 45.
- 14 Ibidem, 139. CoBrA – Copenhagen, Brussel, Amsterdam – was een gezelschap van experimentele kunstenaars uit Denemarken, België en Nederland dat in 1948 te Parijs werd opgericht.

- 15 J. Lenaerts, 'De Situationisten en mei 1968', *de AS* 200 (2018) 26-37. Zie ook: M. Bolt Rasmussen, 'The Situationist International(s). The realization of art', *The International Journal of Aesthetics and Philosophy of Culture* III, 3, (2020) 7-14.
- 16 J. Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938). Zie: C. Nieuwenhuis e.a., *Constant New Babylon. Aan ons de vrijheid* (Den Haag 2016).
- 17 Herbert Marcuse oefende met zijn boek *One-Dimensional Man* – dat in 1964 verscheen – grote invloed uit op radicaliserende studenten. Marcuse wordt gerekend tot de marxistisch geïnspireerde Frankfurter Schule. Zie: R. Wolin, 'Herbert Marcuse', 25 juli 2020, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Marcuse> (4 mei 2021). Zie ook: C. Huijsen, *Ode aan het klootjesvolk* (Amsterdam 2020) 20.
- 18 R. van Duijn, 'Inleiding tot het provocerend denken', *Provo* 1 (Amsterdam 1965). In *Ode aan het klootjesvolk* besteedt de historicus Coos Huijsen aandacht aan de geringschatting van praktisch opgeleiden door theoretisch opgeleiden.
- 19 H.J. Meier, 'Cartoon '65', *Ego*, 41.
- 20 Niek Pas, 6 oktober 2001, interview met Bernhard Holtrop (Malakoff, Parijs).
- 21 *De Hipperzweter – Orgaan voor toegepaste verborgen verleiding* was door Robert Jasper Grootveld afgeleid van 'Hidden Persuaders'. Via Bart Huges (1934-2004), die bekend was met het boek *The Hidden Persuaders* van Vance Packard, kwam Robert Jasper Grootveld in aanraking met ideeën over marketing en verleidingen van de consumptiemaatschappij.
- 22 *Weg met de varkens*, pagina 74. Zie ook: E. Pommerel, 'Willem. Van "de School met den Bijbel" tot God, Nederland & Oranje', *Stripschrift* 115, 1978.
- 23 N. Pas, *Imaazje!*, 75-106.
- 24 Ibidem.
- 25 Een 'happening' is te duiden als een vorm van straattheater waarin geageerd wordt tegen de gevestigde orde en eventueel politioptreden voor lief wordt genomen. Het concept van de happening was ontleend aan het dadaïsme en werd vanaf de jaren vijftig ingezet door de Internationale Situationisten om 'vastgeroeste' denk- en handelingspatronen te veranderen.
- 26 N. Pas, *Imaazje!*, 75-106.
- 27 Ibidem.
- 28 Niek Pas, 6 oktober 2001, interview met Bernhard Holtrop (Malakoff, Parijs).
- 29 N. Pas, *Imaazje!*, 107-132.
- 30 Ibidem.
- 31 Niek Pas wijst in *Imaazje!* op de grote belangstelling van de massamedia voor Provo. De actiegroep speelde daar bewust op in.
- 32 N. Pas, *Imaazje!*, 93-94. Afgezien van door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG gearchiveerde foto's bestaat er ook een portret van Robert Jasper Grootveld in 'blackface' dat juni 1964 is vervaardigd door de kunstenaar Aat Veldhoen.
- 33 N. Pas, *Imaazje!*, 133-159.
- 34 N. Pas, *Imaazje!*, 67. Zie ook: R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, 20.
- 35 Roel van Duijn heeft later aangegeven dat hij in de provo-periode niet bekend was met het verzetsverleden van burgemeester Van Hall.
- 36 N. Pas, *Imaazje!*, 129-130.
- 37 Interview met Hans Metz, 2 augustus 2017. Zie ook: H. Smits, 'Tekenaar Willem; een vredige rebel', *Algemeen Handelsblad*, 22 juni 1968, 23. N. Pas, 6 oktober 2001, interview met Bernhard Holtrop (Malakoff, Parijs).

- 38 H. Metz, *Willem in Provo* (Amsterdam 2016) 3.
- 39 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, 110.
- 40 Zie: hoofdstuk 7 Arnhem en Den Bosch.
- 41 N. Pas, 6 oktober 2001, interview met Bernhard Holtrop (Malakoff, Parijs).
- 42 Brief van Bernhard Holtrop aan Hans Metz, Den Bosch, 22 februari 1966. Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG. CSD VRZ 001, doos 11, map 2, Provo kor 1.2 jan-febr 1966.
- 43 N. Pas, *Imaazje!*, 154-159.
- 44 Ibidem, 162-182.
- 45 Bayon en Phil Casoar, 'Willem le maudit', *Libération*, 9 maart 1985.
- 46 S. Jarno, 'Willem: l'oeil qui mord aux commandes', Livres, *Télérama*, 31 januari 2014.
- 47 I. van Eijk, *Voorhoede van een andere tijd. Bloei en teloorgang van Studenten Sociëteit Olofspoort* (Amsterdam 2001) 68-89.
- 48 'Arrestatie redactie Bikkelaacht', website Studenten-Sociëteit Olofspoort. <http://www.olofs-poort.nl/Bikkelaacht/arrestatie-redactie.html> (4 januari 2019). Zie ook: I. van Eijk, *Voorhoede van een andere tijd* en Observer, 'Studenten', Cultureel Supplement, *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1966, 18.
- 49 Wetboek van Strafrecht, artikel 112. Opzettelijke belediging van de echtgenoot van de Koning, van de vermoedelijke opvolger van de Koning, van diens echtgenoot, of van de Regent, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.
- 50 M. Bolt Rasmussen, 'The Situationist International(s). *The realization of art.*' *The International Journal of Aesthetics and Philosophy of Culture* III, 3, (2020) 7-14.
- 51 K. Baum, 'The sex of the Situationist International', *October* 126, (2008) 23-43, aldaar 42.
- 52 M. Bolt Rasmussen, 'The Situationist International(s). *The realization of art.*' *The International Journal of Aesthetics and Philosophy of Culture* III, 3, (2020) 12. De Britse minister van Defensie John Profumo (1915-2006) moest aftreden nadat bekend werd dat zijn *callgirl* Christine Keeler (1942-2017) er ook een verhouding op na hield met een Sovjetattaché.
- 53 Deens: 'Som Situationistik Internationale siger: det er mere ærefuldt at være luder som jeg end at gifte sig med en fascist som Konstantin.'
- 54 Observer, 'Studenten', Supplement, *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1996, 18.
- 55 Willem van Malsen was destijds perstekenaar voor *Vrij Nederland*.
- 56 J. Pen, 'Pamphlets, Posters & Varia. Alphabetical g-o. In de plee mate (In the toilet mate)', 2010, website Provo images. <https://www.provo-images.info/go.html> (17 april 2021).
- 57 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 239-249.
- 58 H. Ruhé en J. Dekeukeleire, *The Adventures of Willem de Ridder* (Amsterdam 2017). De in 1939 geboren Willem de Ridder bezocht de Koninklijke Academie voor Kunst en Vormgeving te Den Bosch. Hij richtte onder meer de *Mood Engineering Society* (MES) op – een vorm van muziektheater – en speelde daarna een belangrijke rol in de internationale kunststroming Fluxus. Deze kunststroming had raakvlakken met de 'happening' en de 'performance' maar Fluxus was niet uit op publieksparticipatie. Fluxus meende dat de kunstwereld moest worden ontdaan van elitaire kunstopvattingen. Naast Willem de Ridder verwierf Wim T. Schippers (1942) nationale bekendheid als Fluxus-kunstenaar. Zie ook: W. Levy en W. de Ridder, *De recreatie van de ridder* (Amsterdam 1983) 8.
- 59 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 239-249.
- 60 W. Hazeu, *Lussanet. Verf in het bloed* (Amsterdam 2022).
- 61 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 239-249.
- 62 F. Veltman, 'Hitweek', 24 maart 2015, website Andere Tijden. <https://www.anderetijden.nl/afl levering/502/Hitweek> (17 april 2021).

- 63 Zie: hoofdstuk 4 Middelbare scholen en een instituut.
- 64 Een andere vaste medewerker was André van der Louw, die eerder betrokken was bij het blad *Twen/Taboe*. Zie: hoofdstuk 4 Middelbare scholen en een instituut. André van der Louw was onderdeel van Nieuw Links, een kritische vernieuwingsbeweging binnen de PvdA. Zie: 'A.A. (André) van der Louw', website parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9llibelo1/a_a_andre_van_der_louw (17 april 2021).
- 65 P. Schröder 'Willem cartoons', *Hitweek* 33, 29 april 1966, 3. Ex-bankier Harm van Riel was destijds namens de vvd lid van de Eerste Kamer. De erudiete Van Riel stond bekend om zijn provocerende uitspraken. Zie: 'Mr. H. (Harm) van Riel', website parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9ll5tr9yv/h_harm_van_riel (17 april 2021).
- 66 'F.J. (Frans) Goedhart', website parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9ll-12vorx/f_j_frans_goedhart (17 april 2021).
- 67 Het artikel handelde over John Lennon van The Beatles. De samenwerking tussen Jaco Groot en Bernhard Holtrop begon in 1966 en ontwikkelde zich tot een hechte, levenslange vriendschap. Jaco Groot en zijn compagnon Thomas Rap (1933-1999) runden tussen 1966 en 1971 gezamenlijk Uitgeverij Thomas Rap. Na een meningsverschil richtte Jaco Groot in 1972 Uitgeverij De Harmonie op.
- 68 Interview met Elma Huisingh, 16 mei 2018.
- 69 Anoniem, 'Ermelo. Brand', *Veluws Nieuwblad*, 26 mei 1966, 1.
- 70 Bernhard Holtrop, e-mail 17 juni 2017. De brand heeft het onderzoek gehinderd.
- 71 Op 13 en 14 juni 1966 braken in Amsterdam zware rellen uit die later bekendstonden als 'Telegraafrellen' dan wel het 'Bouwvakkersoproer'. Zie: N. Pas, *Imaazje!*, 202-205.
- 72 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, 152.
- 73 Informatie ontleend aan interviews met Hans Metz op 2 augustus 2017 en 9 januari 2018.
- 74 E. Pommerel, 'Willem. Van "de School met den Bijbel" tot God, Nederland & Oranje', *Stripschrift* 115, 1978.
- 75 Brief van Bernhard Holtrop aan Hans Metz, 3 mei 1966, Archief Hans Metz, ARCHO0885, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam.
- 76 Interviews met Hans Metz op 2 augustus 2017 en 9 januari 2018. Bart Huges verwierf nationale en internationale bekendheid nadat hij in het kader van 'bewustzijnsverruiming' een gaatje in zijn hoofd boorde. Zie: N. Pas, *Imaazje!*, 88-89.
- 77 Brief van Duco van Weerlee aan Bernhard Holtrop, 5 mei 1966, Archief Provo, ARCHO2030, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam. Zie ook: H. Metz, *Willem in Provo* (Haarlem 2016) 2-3.
- 78 'Malsen' was het pseudoniem van Willem van Malsen.
- 79 Brief van Bernhard Holtrop aan Rob Stolk, 18 juli 1966, Archief Provo, ARCHO2030, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam.
- 80 Hans Metz is geïnterviewd op 2 augustus 2017 en 9 januari 2018.
- 81 Ibidem.
- 82 De bioloog, schrijver en televisiepersoonlijkheid Wandert Dekkers werd geboren op 22 april 1946 te Haarlem en is bij het grote publiek bekend onder het pseudoniem Midas Dekkers. K. Knudde, 'Picha (1942)', 24 oktober 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/picha.htm> (2 november 2021). 'Oscar de Wit (1935)', 9 oktober 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wit_oscar_de.htm (2 november 2021).
- 83 Bernhard Holtrop, e-mail 7 mei 2024.
- 84 'Tekenaar van provoblad gearresteerd', *Het Parool*, 27 september 1966, 5. Zie ook: 'Provo-tekenaar in arrest voor belediging', *de Volkskrant*, 28 september 1966, 13.

- 85 'Tekenaar van provoblad gearresteerd', *Het Parool*, 27 september 1966, 5. Zie ook: 'Proces-verbaal voor tekenaar provo-blad', *Het Parool*, 29 september 1966, 5.
- 86 'Proces-verbaal voor tekenaar provo-blad', *Het Parool*, 29 september 1966, 5.
- 87 Universitaire correspondent, 'Verboden Provoklamatie in mensa verspreid', *De Tijd*, 20 september 1966, 4. Zie ook: G. van de Sandt, 'De privé-wet van Herman Amptmeijer', *Het Vrije Volk*, 6 mei 1967, 3. Herman Amptmeijer was lid van de Studentenvakbond svb. Hij werd door de Haagse politierechter tot drie weken onvoorwaardelijke en drie weken voorwaardelijke celstraf veroordeeld. Amptmeijer ging in hoger beroep tegen de voorwaardelijke veroordeling omdat hij – als activist – de handen vrij wilde houden. In hoger beroep werd hij door het gerechtshof Den Haag uiteindelijk veroordeeld tot vier weken onvoorwaardelijke celstraf. Medestudenten vonden het vonnis onevenredig zwaar, vormden een comité en dienden een gratieverzoek in bij koningin Juliana. Zie: 'Comité vraagt gratie voor Leids student', *Algemeen Handelsblad*, 19 december 1967, 4. Amptmeijer heeft zijn straf uitgezeten.
- 88 Brief van Bernhard Holtrop aan Roel van Duijn en Carla Kuit, 2 december 1966, Archief Provo, ARCHO2030, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam.
- 89 R. Ormeling, 'Vunze platen op een bakfiets', *De Groene Amsterdammer* 7, 11 februari 2015. Zie ook: N. Pas, *Imaazje!*, 100-102.
- 90 K. Löb, Ingezonden brief, *Vrij Nederland*, 30 juni 1979. Zie ook: hoofdstuk 7 Arnhem en Den Bosch.
- 91 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, 77-83.
- 92 De tekeningen werden – afgeschermd voor kinderen – tentoongesteld op de overzichtstentoonstelling *Willem Retour*, die van 21 december 2016 tot 31 maart 2017 in het Nederlands Stripmuseum te Groningen werd gehouden.
- 93 Briefje van Bernhard Holtrop aan Hans Metz, Archief Provo, ARCHO2030, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, Amsterdam.
- 94 N. Pas, *Imaazje!*, 36.
- 95 'Monument Van Heutsz door bom beschadigd', *Het Vrije Volk*, 10 maart 1967, 1.
- 96 Robert Jasper Grootveld ging een aantal maanden naar Sicilië en richtte later met Roel van Duijn de Kabouterbeweging op. Burgemeester van Amsterdam Gijs van Hall, die geen greep kreeg op de chaos rond Provo en het 'Bouwvakkersoproer', werd op 1 juli 1967 'eervol' ontslagen.
- 97 Interviews met Hans Metz op 2 augustus 2017 en 9 januari 2018.
- 98 L. van Nimwegen, 'Leve Willem', *Opinie & Debat*, *de Volkskrant*, 29 april 2016, 22.
- 99 M. Cohen, 'Hoe politiek tekenaar Willem zijn carrière begon bij Provo', *Vrij Nederland*, 30 september 2016.
- 100 De readymade oftewel objet trouvé ontstond als kunstvorm aan het begin van de twintigste eeuw. Door een object uit zijn alledaagse context te halen en in een nieuwe setting te plaatsen, wordt het tot kunst verheven. In eerste instantie toegepast door dadaïsten, later door surrealisten.
- 101 Roman Cieśliewicz verhuisde in 1963 naar Frankrijk. Hij werkte onder meer als artdirector voor de modebladen *Vogue* en *Elle* en gaf les op de École Supérieure d'Arts Graphiques (ESAG) te Parijs. Zijn werk werd op talloze aan grafische of fotografische kunst gewijde tentoonstellingen geëxposeerd.
- 102 Bernhard Holtrop, e-mail 13 juli 2017.

9 INTERNATIONALE DOORBRAAK

- 1 S. Gieben, 'De vader van de cult-strip. Olaf Stoop 1945-1998', *Elsevier*, 14 maart 1998, 133.
- 2 'Anarchist ageerde tegen Claus von Amsberg', *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1965, 2. Zie ook: S. Gieben, 'De vader van de cult-strip. Olaf Stoop 1945-1998', 133.
- 3 'Underground comix and the underground press', website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/comics/underground.htm> (21 april 2021). Over het fenomeen undergroundcomics zie ook: P. Ory, 'Une révolution européenne', in P. Ory, e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 182-187. Zie ook: Th. Groensteen, *La bande dessinée, son histoire et ses maîtres* (Parijs 2009) 285-291.
- 4 S. Gieben, 'De vader van de cult-strip', 133. Zie ook: B. Schuddeboom, 'Robert Olaf Stoop', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/s/stoop_ro.htm (17 april 2021).
- 5 Over *Pilote*: P. Ory, 'Une révolution européenne', in P. Ory e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 283-289. Zie ook: P. Ory, *Goscinny (1926-1977). La liberté d'en rire* (Parijs 2007) 172-200 en Th. Groensteen, *La bande dessinée, son histoire et ses maîtres* (Parijs 2009) 100-127. Ook: 'Pilote 1959-1989', website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/magazines/pilote.htm> (24 september 2022).
- 6 'Stripgeschiedenis Pep', website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/aanvang/1960pep.htm> (16 april 2021).
- 7 Bernhard Holtrop, e-mail 24 oktober 2019.
- 8 'Don Martin (1931-2000)', 17 augustus 2020, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/m/martin_don.htm (26 april 2021). 'Will Elder (1921-2008)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/e/elder.htm> (26 april 2021).
- 9 Bernhard Holtrop, e-mail 24 oktober 2019. 'Robert Crumb (1943)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/c/crumb.htm> (9 november 2021). K. Knudde, 'S. Clay Wilson (1941-2021)', 11 april 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wilson_s_clay.htm (9 november 2021).
- 10 D. Worden, ed., *The comics of R. Crumb. Underground in the Art Museum* (Jackson Mi. 2021) 7.
- 11 D. Worden, *The comics of R. Crumb*, 11.
- 12 Ibidem, 7.
- 13 'Paul Ostra', website UvA Theaterencyclopedie. https://theaterencyclopedie.nl/wiki/Paul_Ostra (3 mei 2021).
- 14 Bernhard Holtrop, e-mailwisseling 20 november 2019.
- 15 B. Holtrop, 'De zoon van Hemma', *Vandaag 13. De zwarte roos* (Utrecht 1967) 95-115. Het stripverhaal zou later onder de titel *Le fils de Zelda* worden opgenomen in het album *Drames de famille* (1973).
- 16 Bernhard Holtrop, e-mail 5 februari 2019 en 9 februari 2019. Holtrop kreeg niet betaald maar won wel een prijs – een stapel pockets van Bruna – met *De zoon van Hemma*.
- 17 De uitgeverij Polak & Van Gennep kende voortdurend grote financiële problemen. De classicus Johan Polak (1928-1992) had een voorliefde voor het uitgeven van (verliesgeven-) klassieke literatuur. De linkse koers van Rob van Gennep was commercieel gezien weliswaar lucratief maar leidde in 1968 tot een breuk met Polak.
- 18 Zie: hoofdstuk 10 Gevoeligheden.
- 19 J. Phaff, 'Smerige dingen moet je smerig tekenen', *Vrij Nederland*, 9 maart 1968, 17. Johan Phaff trok een vergelijking – 'onethetische tekenkunst' – met de Duitse schilder/graficus George Grosz. De wijze van belettering deed hem denken aan de Amerikaanse kunstenaar Ben Shahn (1898-1969).

- 20 'Boekenetalage', Binnenland, *Trouw*, 9 mei 1968, 6.
- 21 H. van der Wusten, 'billy the kid', *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 7, 27 maart 1968, 4.
- 22 Interview Ina Holtrop-Keur 30 november 2016.
- 23 Bernhard Holtrop omschreef zichzelf soms als 'verlegen'. Zijn uitzonderlijke vasthoudendheid lijkt hiermee in tegenspraak.
- 24 G. van den Boomen, *Een kat heeft negen levens. Negentien jaren 'De Nieuwe Linie'* (Aalsmeer 1988) 132.
- 25 'Gerard van den Boomen overleden', 19 augustus 2021, website KRO-NCRV. <https://kro-ncrv.nl/gerard-van-den-boomen-overleden> (9 april 2022).
- 26 Bernhard Holtrop, e-mail 6 augustus 2017.
- 27 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 28 Café Scheltema, Nieuwezijds Voorburgwal 242 te Amsterdam. Journalisten die werkzaam waren voor aan de Nieuwezijds Voorburgwal gevestigde kranten kwamen graag naar Scheltema en trokken op hun beurt weer andere bezoekers aan.
- 29 Bernhard Holtrop, e-mail 5 augustus 2017. Han Lammers (1931-2000). Zie: 'J. Ch. J. (Han) Lammers', website Parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9llzaojzr/j_ch_j_han_lammers (23 april 2021). Koen Wessing (1926-2011). Zie: 'Koen Wessing', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=Koen+Wessing&start=0> (23 april 2021). Cornelis Jaring (1936-2013). Zie: 'Cor Jaring', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=Cor+Jaring&start=0> (23 april 2021). Schrijver journalist Jacques Gans (1907-1972). Zie: I. Schöffner, 'Gans, Isaac (1907-1972)', 12 november 2013, Biografisch Woordenboek van Nederland, website Huygens ING. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/gans> (23 april 2021). Henk Hofland (1927-2016).
- 30 Bernhard Holtrop, e-mail 6 augustus 2017.
- 31 Brief van Jaco Groot aan Bernhard Holtrop, 21 november 1967, Literatuurmuseum Den Haag, 25 RAP Correspondentie Holtrop, B.W.
- 32 De termen 'counterculture' en 'underground' zijn min of meer inwisselbaar. In de Verenigde Staten is de uitdrukking 'underground' gangbaar. Hoewel niet per se politiek kan 'counterculture' worden omschreven als een antiautoritaire stroming onder jongeren die zich manifesteerde in alternatieve levenswijzen, kleding, haardracht, drugsgebruik, muziekvoorkeur et cetera. Zowel qua inhoud als vormgeving probeerde *Oz* ook alternatief te zijn.
- 33 Getypte brief van Jaco Groot aan Bernhard Holtrop, 21 november 1967, Literatuurmuseum Den Haag, 25 RAP Correspondentie Holtrop, B.W.
- 34 Zie: 'Suck. That First European Sex Paper', hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde.
- 35 Brief (doorslag) van Thomas Rap aan Bernhard Holtrop, 9 december 1968, Literatuurmuseum Den Haag, 25 RAP Correspondentie Holtrop, B.W.
- 36 M. Lee, 'Political pornography in the West German underground press', *History Workshop Journal* 78 (2014) 198.
- 37 P. Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1990) 26.
- 38 Doorslag getypte brief van Thomas Rap aan Bernhard Holtrop, 9 december 1968, Literatuurmuseum Den Haag, 25 RAP Correspondentie Holtrop, B.W.
- 39 B. Holtrop, *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1969) 69-72. Over de Comics Code zie: 'Comics History. The Comics Code', website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/comics/code.htm> (13 april 2021).

- 40 Ibidem.
- 41 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 69-72. 'Frank Springer (1929-2009)', 4 november 2019, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/springer_frank.htm (22 april 2021).
- 42 J. Bourke, 'Pornography', lezing Gresham College, 6 januari 2022.
- 43 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 69-72.
- 44 B. Schuddeboom, 'Robert Olaf Stoop', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/stoop_ro.htm (17 april 2021). 'Gilbert Shelton (1940)', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/s/shelton.htm> (22 april 2021). 'Spain Rodriguez (1940-2012)', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/r/rodriguez.htm> (22 april 2021).
- 45 B. Schuddeboom, 'Wallace Wood (1927-1981)', 10 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wood_wallace.htm (22 april 2021).
- 46 B. Schuddeboom en K. Knudde, 'Peter Pontiac (1951-2015)', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/pontiac1.htm> (22 april 2021). B. Schuddeboom, 'Joost Swarte (1947)', 7 maart 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/pontiac1.htm> (22 april 2021).
- 47 I. Jungschleger, ed., 'OM', Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 5 maart 1968, 9.
- 48 In het midden van de jaren zestig ontstond de Youth International Party (YIP!) met onder meer Abbie Hoffman (1936-1989) als kleurrijk aanvoerder. De YIP! poogde links activisme en de hippietegencultuur te versmelten. Zie: 'Abbie Hoffman', 8 april 2021, website Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Abbie-Hoffman> (22 april 2021).
- 49 S. Davidson, 'Zwart op witboek welvaart', *OM* 4, 1971.
- 50 Bernhard Holtrop, e-mail 29 januari 2017.
- 51 Zelf gaf Ferdinand Wilhelm de voorkeur aan 'Willem' als roepnaam. Willem van Malsen sr. was een kleurrijke figuur. Afkomstig uit een orthodox protestants milieu ontpopte hij zich al op jeugdige leeftijd als linkse idealist en was hij medeoprichter van de Coöperatieve Productie- en Verbruiksvereniging 'De Ploeg'. Later ontwikkelde hij zich tot een bekend fotograaf. Zie: 'Willem van Malsen (1893-1985)', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/366157> (19 april 2021).
- 52 Interviews met Nels van Malsen, 22 mei 2017 en 1 juni 2017.
- 53 Ibidem.
- 54 Ibidem.
- 55 Willem van Malsen ondertekende met 'Malsen'.
- 56 W. Spijkers, 'Willem van Malsen. Mijn talent heeft overwonnen', *Wordt Vervolgd* 9 (1981) 17-18. Over Harry Lammertink zie: 'Yrrak', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/86013> (21 augustus 2021). Zie ook: P. Kempers, 'Grimlach in zwart-wit', *De Groene Amsterdammer* 16, 20 april 2002.
- 57 W. Spijkers, 'Willem van Malsen. Mijn talent heeft overwonnen', *Wordt Vervolgd* 9 (1981) 17-18. Rinus Ferdinandusse was van 22 november 1958 tot 1 april 1961 redacteur van *Propria Cures*. Vanaf 1959 werkte hij voor *Vrij Nederland*.
- 58 W. Bloemendaal en A. van der Louw, 'Vietnam Malsen Frank Lodeizen', *Hitweek*, 1 april 1966, 4.
- 59 Galerie 49 op de Herengracht 49 te Amsterdam.
- 60 L. de Buch, 'Ontmoeting met Siné', *Kunst, Algemeen Handelsblad*, 18 maart 1966, 13. Zie ook: E. Wingen, 'Geen rook, maar een daad. Artistiek protest van Lodeizen en Malsen', *De Telegraaf*, 29 maart 1966, 11. Zie ook: W. Bloemendaal en A. van der Louw, 'Vietnam Malsen Frank Lodeizen', *Hitweek*, 1 april 1966, 4.

- 61 Roland Topor richtte samen met Fernando d'Arrabal en Alejandro Jodorowsky in 1962 de *Groupe Panique* op, een los verband van (surrealistische) kunstenaars met een volstrekt non-conformistische mentaliteit. Zie: 'Groupe Panique', website Encyclopédie Larousse. https://www.larousse.fr/encyclopedie/peinture/groupe_Panique/153715 (17 januari 2023). Zie ook: E. Gregersen, 'Alejandro Jodorowsky', 3 februari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Alejandro-Jodorowsky> (21 augustus 2021).
- 62 R. Meijer, *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)* (Amsterdam 1989) 113.
- 63 Interviews met Nels van Malsen, 22 mei 2017 en 1 juni 2017. Grietje van Heijningen weigerde om persoonlijke redenen medewerking aan het onderzoek naar informatie over Willem van Malsen.
- 64 Bernhard Holtrop, e-mail 14 maart 2019.
- 65 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire* (Parijs 2009) 40-42. Toen er in *Hara-Kiri* aflevering 46 (december 1964) een uitzondering werd gemaakt voor een commerciële advertentie van het modehuis Renoma leidde dat onmiddellijk tot een schandaal. In de geestig bedoelde advertentie werd, aan de hand van een foto waarop Adolf Hitler figureerde, reclame gemaakt voor Renoma. Oorlogsgetroffenen konden er niet om lachen en tekenden protest aan tegen de advertentie. Zie: J.-M. Gourio, ed., *Professeur Choron. Vous me croirez si vous voulez* (Parijs 1993) 128-130.
- 66 De naam 'Choron' verwees naar het redactieadres: Rue de Choron 4 te Parijs.
- 67 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire* (Parijs 2009) 40-42.
- 68 Ibidem.
- 69 J.-M. Gourio, ed., *Professeur Choron*, 131. De journalist Denis Robert vermeldt deze geschiedenis in: D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015).
- 70 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 24.
- 71 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 47.
- 72 F. Cavanna, *Bête et méchant*, 297-302 en J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 146. In de preutse sfeer van het naoorlogse Frankrijk stond de streng katholieke Yvonne de Gaulle (Yvonne Vendroux, 1900-1979) bekend als 'Tante Yvonne'. Ze verzette zich onder meer tegen het dragen van de minirok.
- 73 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 43.
- 74 Naar verluidt schrok de (getrouwde) Georges Bernier ook niet terug voor de rol van gigolo/minnaar en legde hij het aan met de destijds vijfenzeventigjarige, gefortuneerde Simone Gatt. Omdat zij borg stond, kon Bernier fondsen werven. Zie: J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 144-145. Zowel de journalist Denis Robert als de historici Christian Delporte en Stéphane Mazurier vermelden deze opmerkelijke gang van zaken.
- 75 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 147.
- 76 Bernhard Holtrop, e-mail 12 april 2019.
- 77 Bernhard Holtrop, e-mail woensdag 12 juli 2017.
- 78 I. Meijer, 'De Parijse dagen van Willem van Malsen', *Haagse Post*, 2 september 1970, 65-67.
- 79 Interviews met Nels van Malsen, 22 mei 2017 en 1 juni 2017.
- 80 N. Pas, *De razende republiek. Een geschiedenis van Frankrijk in vogelvlucht* (Amsterdam 2017) 126-147.
- 81 Ibidem.
- 82 R. van der Bie en J. Latten, *Babyboomers. Indrukken vanuit de statistiek* (Den Haag en Heerlen 2012).
- 83 De problematiek in het Franse hoger onderwijs rond de massale komst van babyboomers

- haalde in 1964 zelfs de Nederlandse krant. Zie: 'Parijse Universiteit kampt met moeilijke huisvestingsproblemen', *De Tijd-Maasbode*, 16 mei 1964, 15.
- 84 Zie: J. Lenaerts, 'De Situationisten en mei 1968', *de AS* 200 (2018) 26-37. N. Pas, *De razende republiek. Een geschiedenis van Frankrijk in vogelvlucht* (Amsterdam 2017) 126-147. M. Bolt Rasmussen, 'The Situationist International(s). The Realization of Art', *The International Journal of Aesthetics and Philosophy of Culture* III, 3, (2020) 7-14. Eerder, in het najaar van 1966, had het pamflet *De la misère en milieu étudiant considérée sous ses aspects économique, politique, psychologique, sexuel et notamment intellectuel et de quelques moyens pour y remédier* van de Internationale Situationist Mustapha Khayati tot veel onrust geleid op de Universiteit van Straatsburg. Hoewel enigszins verwant aan Provo, was de maatschappijkritiek van de Internationale Situationisten (IS) veel fundamenteeler. IS wilde op revolutionaire wijze 'machtsstructuren' (gezin, onderwijs, staat) hervormen.
- 85 C. Bronstein, 'Seeds of discontent. The failed promise of the sexual revolution for women', *Battling pornography. The American feminist Anti-Pornography Movement, 1976-1986* (Cambridge 2011) 25-37, aldaar 28.
- 86 N. Pas, *De razende republiek*, 146.
- 87 Medestanders van Cohn-Bendit noemden zich de Enragés. Als bijvoeglijk naamwoord kent 'enragé' betekenissen als: hondsdel, fanatiek, hels, laaiend, verbitterd et cetera. Als zelfstandig naamwoord betekent het zoiets als 'bezetene', 'dolleman' of 'gek'. Er bestaat evenwel ook een historische connotatie. Tijdens de Franse Revolutie vormden Les Enragés een groep radicale revolutionairen binnen de jacobijnse factie. Zelfs Georges Danton (1759-1794), Jean-Paul Marat (1743-1793) en Maximilien de Robespierre (1758-1794) vonden hen te extreem. Les Enragés kunnen worden beschouwd als vroege voorlopers van het anarchisme en communisme. Zie ook: 'Enragé', 16 juli 2014, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Enrage> (27 april 2021).
- 88 N. Pas, *De razende republiek*, 126-147.
- 89 Ibidem.
- 90 Interview met Philip Freriks, 4 december 2017.
- 91 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 42-44.
- 92 A. Demarre, *L'Enragé. Les 12 numeros enfin réunis!* (Parijs 2018).
- 93 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 49-51.
- 94 A. Demarre, *L'Enragé. Les 12 numeros enfin réunis!* (Parijs 2018).
- 95 De antiklerikale prent staat in *Siné Massacre* no.7. De paus verplaatst zich in dit geval niet met hulp van runetekens maar met kruizen.
- 96 R. Meijer, *Parijs verplicht*, 101.
- 97 R. Meijer, *Parijs verplicht*, 123.
- 98 'Ein Volk, ein Reich, ein Führer!', *L'Enragé* no. 5, 24 juni 1968.
- 99 M. Sinet, 'brief uit Rio de Janeiro van 21 juni 1968', *L'Enragé* no. 6, 1 juli 1968, 3.
- 100B. Groen, 'Dolle hond', rubriek Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 11 juni 1968, 11.
- 101 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 65-66.
- 102S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 46. De als tekenleraar opgeleide Fournier had al vanaf 1964 bijdragen geleverd aan *Hara-Kiri*, zowel getekend als geschreven. Hij ontwikkelde zich tot een gedreven milieuactivist en tegenstander van kernenergie. In het verlengde van kritiek op de consumptiemaatschappij erkende François Cavanna het belang van milieubewustzijn en werd Fournier in 1967 als schrijver opgenomen in de redactie. *Hara-Kiri* speelde qua milieubewustzijn een voorttrekkersrol in Frankrijk. Vanaf 1972 runde Pierre Fournier onder de paraplu van Éditions du Square het tijdschrift *La Gueule ouverte*.

- 103 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 46-48. De gesjeesde rechtenstudent Henri Roussel – alias Delfeil de Ton – had zich na het vervullen van de dienstplicht in Algerije al in 1964 aangediend bij *Hara-Kiri* en trad februari 1967 als journalist/schrijver toe tot de redactie. Afgezien van ‘Delfeil de Ton’ signeerde Roussel ook onder andere pseudoniemen in *Hara-Kiri*.
- 104 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 49.
- 105 Ibidem, 51-52.
- 106 Ibidem, 77-81.
- 107 Ibidem, 53.
- 108 Ibidem, 86.
- 109 N. Pas, *De razende republiek*, 147.
- 110 F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse*, 56.
- 111 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 90-91.
- 112 P. Thiellement, ‘Willem’, in: A. Baumann en Xavier Lambourg ed., *Dans le ventre de Hara Kiri* (Parijs 2015) 106.
- 113 J.-F. Caritte, en F. Ribaire, ‘Willem’, *Rock Hardi* 28, 1998.
- 114 Bernhard Holtrop, e-mail 11 januari 2020. Onder een ‘chambre de bonne’ wordt een (kleine) kamer verstaan, met een gedeeld toilet op de gang. Dit type woonruimte, meestal gesitueerd op de hoogste etage van een appartementencomplex, was oorspronkelijk bedoeld als het onderkomen van een dienstbode (*bonne*).
- 115 B. Holtrop, ‘De Nieuwe Linie, ix, 1968-1969’, in: J.-P. Faur ed., *Le bon, le vrai, le beau 1968-2018. 50 ans de revue de presse de Willem* (Parijs) 1.
- 116 Zie ook: hoofdstuk 7 Arnhem en Den Bosch.
- 117 ‘Lichaam vermiste marineofficier gevonden’, *De Telegraaf*, 19 december 1968, 7. Zie ook: ‘Stoffelijk overschot vermiste marine-luitenant spoelt aan’, *Het Parool*, 19 december 1968, 25.
- 118 Interview met Elma Holtrop-Huisingh, 16 mei 2018.

10 GEVOELIGHEDEN

- 1 Het boek *Wat niet mocht... een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)*, dat in 1982 verscheen, geeft een beeld. Een belangrijk deel van de door Wim Hazeu verzamelde kwesties betrof de goede zeden.
- 2 Met het standpunt dat de monarchie en het leger moesten worden afgeschaft, onderscheidde de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) zich van andere linkse politieke partijen. De partij bestond van 1957 tot en met 1990 maar speelde een marginale rol in de volksvertegenwoordiging. Op 24 november 1990 zou de PSP uiteindelijk opgaan in GroenLinks.
- 3 B. van der Lek, ‘god, nederland en oranje moet dat nou?’, *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 9, 23 februari 67.
- 4 Socialistische Jeugd.
- 5 ‘Vrij baan. reacties van lezers’, *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 13, 23 maart 1967. De ondertekenaars waren: Hans Metz, Bernhard Holtrop, Pierre Dingsdag, Theun de Winter, Jenke van de Water, Willem van Malsen en Oscar de Wit.
- 6 ‘Erelidmaatschap’, *Propria Cures* 19, 18 februari 1967, 1.
- 7 Bernhard Holtrop, e-mail donderdag 4 januari 2018.
- 8 W. Zaai, *De buitenbeentjes. 36 schrijvers die ik heb gekend* (Amsterdam 1995).
- 9 “‘Mini Love’ leidt tot arrestaties”, *Leidsch Dagblad*, 12 november 1970, 5.
- 10 P. Muller, ‘Gandalf was Nederlandse Charlie’, *Opinie & Debat, de Volkskrant*, 17 januari 2015, 34. Zie ook: W. Hazeu, *Wat niet mocht... een overzicht van censuur, ernstige en minder*

- ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)*, 73, 75, 76, 94, 97, 106, 122.
- 11 K. Beekman, 'Overheids censuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 142.
 - 12 G. Hekma, *De Seksuele Revolutie in Amsterdam* (Amsterdam 2018).
 - 13 Interviews met Hans Metz, 2 augustus 2017 en 9 januari 2018.
 - 14 Ibidem.
 - 15 'Protest Amsterdamse pers tegen genomen maatregelen voor persdelicten', *De Tijd*, 1 mei 1967, 6.
 - 16 'Voor rechter wegens majesteitsschennis', *De Telegraaf*, 2-3-1968, 3.
 - 17 De rechtszaak, waarin zowel de aanklachten rond aflevering 1 als aflevering 5 werden behandeld, zou op 2 maart 1968 plaatsvinden.
 - 18 H. van Drunen, 'Inlichtingendiensten; Aurora-verslagen/MT-verslagen; Aurora-overleg; 1e kwartaal 1965; pagina 21, 25, 29, 31', 11 januari 2019, website Stichting Argus Onderzoek naar Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. <http://www.stichtingargus.nl/bvd/au/aurora65-1.pdf> (21 april 2021).
 - 19 H. van Drunen, 'Inlichtingendiensten; Inzagedossiers; Jongerenorganisaties; AIVD inzage-dossier Provo, 1965-1967; pagina 142', 11 januari 2019, website Stichting Argus Onderzoek naar Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. <http://www.stichtingargus.nl/bvd/in/provo.pdf> (18 januari 2023).
 - 20 Ibidem, pagina 87 en 88.
 - 21 Ibidem, pagina 78.
 - 22 Ex-provo Roel van Duijn procedeerde jarenlang om inzage te krijgen in zijn persoonlijke BVD-dossier. Uiteindelijk lukte dat. Zijn dossier is nu ondergebracht in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam (Archief Roel van Duijn – ARCHO1899). Roel van Duijn was zo sympathiek toestemming te geven voor de BVD. Provo viel als anarchistisch fenomeen op de grens van het takenpakket van de BVD. Bestudering van het dossier maakt duidelijk dat BVD-medewerkers voornamelijk een knipselarchief met krantenberichten over Provo bijhielden. De dienst liet wel onderzoek doen, wat resulteerde in het rapport *De 'Provo's'. Exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd*, dat op 1 september 1965 werd aangeboden aan de minister-president. Omdat Roel van Duijn meende dat de AIVD (opvolger van de BVD) informatie achterhield, werd onderzoek gedaan door de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. De commissie stelde in haar *Toezichtsrapport inzake het onderzoek naar de activiteiten van de BVD jegens de heer R.H.G. van Duijn*, dat op 19 november 2014 verscheen, vast dat de BVD zich inderdaad niet intensief met Provo of Roel van Duijn had beziggehouden. Wel werd duidelijk dat de BVD een uitstekende informatiepositie had in 'gevestigde' extreemlinkse kringen. (De BVD was met name beducht voor de CPN, en hield voortdurend in de gaten of deze aan de Sovjet-Unie gelieerde partij probeerde haar invloed uit te breiden. Zie: Selectielijst voor de archiefbescheiden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) en de nog niet overgedragen archiefbescheiden van zijn voorgangers de Centrale Veiligheidsdienst (CVD) en de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) vanaf 1946, pagina 25-38.) Omdat de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie zelfstandig actief was en informatie doorspeelde aan de BVD is het aannemelijk dat er onder de provo's een politie-informant actief was.
 - 23 De laatste aanklacht wegens 'belediging van een bevriend staatshoofd' dateerde van voor de Tweede Wereldoorlog, toen Nederland nog een strikte neutraliteitspolitiek voerde. Onder Duitse druk startte het Openbaar Ministerie in 1936 een rechtszaak tegen hoofd-

- redacteur Ankersmit (1871-1942) van het aan de SDAP gelieerde dagblad *Het Volk*. Aanleiding was een spotprent van Peter van Reen (1900-1983). Mikpunt van spot was de Duitse politicus A. Hitler (1889-1945). Na een aanvankelijke veroordeling werd Ankersmit in hoger beroep vrijgesproken. Zie: hoofdstuk 1 Familiegeschiedenis.
- 24 'Neurenberg' en 'Tokio' zijn verwijzingen naar de oorlogsprocessen van Neurenberg (20 november 1945 tot 1 oktober 1946) en het Proces van Tokio (3 mei 1946 tot 12 november 1948), waar respectievelijk Duitse en Japanse oorlogsmisdadigers werden berecht.
 - 25 H. Metz., *Willem in GNO* (Haarlem 2016) 3-4.
 - 26 'Pharetra in beslag genomen', *Algemeen Handelsblad*, 9 maart 1968, 1.
 - 27 Uiteindelijk volgden daadwerkelijk veroordelingen wegens 'belediging van een bevriend staatshoofd'. Voor uitgebreide informatie over de politieke en maatschappelijke perikelen rond 'Johnson Moordenaar' zie: R. van der Maar, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007) 103-124.
 - 28 Lou van Nimwegen, e-mail 9 september 2018. Zie ook: 'Cartoon koningin is knappe imitatie', *Het Vrije Volk*, 2 maart 1968, 11. Naar aanleiding van een interview met Bernhard Holtrop in *de Volkskrant* van 27 april 2016 liet Lou van Nimwegen, middels een ingezonden brief in *de Volkskrant* van 29 april 2016, weten de ontkenning van Holtrop nog altijd niet te kunnen waarderen. Zie ook: hoofdstuk 8 *Propria Cures and Provo*.
 - 29 Vonnis Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 15 maart 1968, Parketnummer 11472-906-I-66-M. Rolnummer 68.1327.
 - 30 Proces Verbaal Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 1 maart 1968, Parketnummer 11472-906-I-66-M. Rolnummer 68.1372.
 - 31 Proces Verbaal Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 1 maart 1968, Parketnummer 11472-906-I-66-M. Rolnummer 68.1372.
 - 32 Vonnis Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 15 maart 1968, Parketnummer 11472-906-I-66-M. Rolnummer 68.1327.
 - 33 Anoniem, 'God, Nederland en Oranje. Zes vrijspraken voor verspreiders', *Algemeen Handelsblad*, 15 maart 1968, 1.
 - 34 Provinciaal Archief Noord-Holland, Vonnis, Arrondissementsrechtbank Amsterdam, Vierde Kamer, 15 maart 1968, Parketnummer 11472-906-I-66-M, Rolnummer 68.1327.
 - 35 Provinciaal Archief Noord-Holland, Proces-verbaal terechtzitting, Arrondissementsrechtbank Amsterdam, Vierde Kamer, 1 maart 1968, Parketnummer 3832-167-I-67-S, Rolnummer 68.1333.
 - 36 Provinciaal Archief Noord-Holland, Vonnis Arrondissementsrechtbank Amsterdam, Vierde Kamer, 15 maart 1968, zaak Metz, 3832-167-I-67-S. 681333.
 - 37 Provinciaal Archief Noord-Holland, Vonnis Gerechtshof Amsterdam, Vierde Kamer, 2 oktober 1969, Arrestnummer 655/69, Rolnummer 422/68.
 - 38 B. van Putten, *Alles moest anders. Biografie van Peter Schat* (Amsterdam 2015) (e-book).
 - 39 Provinciaal Archief Noord-Holland, Vonnis Gerechtshof Amsterdam, 2 oktober 1969, Arrestnummer 650/69, Rolnummer 424/68.
 - 40 De zaak rond de schrijver Gerard Kornelis van het Reve kwam bekend te staan als het 'Ezelproces'. Zie: J. Fekkes, *De god van je tante, ofwel het Ezel-proces van Gerard Kornelis van het Reve* (Amsterdam 1968).
 - 41 Na de hausse aan rechtszaken rond 'opiniedelicten' aan het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw zou het in Nederland, op dat gebied, decennialang rustig blijven. Op 1 maart 2014 verdween 'smalende godslastering' uit het Wetboek van Strafrecht.

11 INTERNATIONALE LINKSE AVANT-GARDE

- 1 Goede vriend Roland Topor maakte zich ook vrolijk over Holtrops gebrek aan Franse taalvaardigheid. Hij meende dat Holtrop Nederlands sprak met Franse woorden. Zie: Ph. Freriks, 'Sade wordt nog altijd beschouwd als de duivel', *Het Vervolg, de Volkskrant*, 20 mei 1989, 3.
- 2 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 71.
- 3 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 81. De uitdrukking 'parler comme une vache espagnole' betekent in Frankrijk zoiets als: 'het Frans slecht beheersen'.
- 4 Bayon en Ph. Casoar, 'Willem le maudit', *Libération*, 9 maart 1985.
- 5 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 115.
- 6 P. Ory, 'Une révolution européenne', in: P. Ory, e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 270-274. Zie ook: Th. Groensteen, *La bande dessinée, son histoire et ses maîtres* (Parijs 2009) 264-268. *Linus* werd in 1965 opgericht door Giovanni Gandini (1929-2006). In het blad verschenen – naast journalistieke bijdragen – onder meer Amerikaanse strips, zoals *Peanuts*. *Linus* was op volwassenen gericht en had, politiek gezien, een links karakter. *Linus* ontwikkelde zich tot springplank voor Italiaans (teken)talent.
- 7 Delfeil de Ton, *Charlie mensuel*, februari 1969 1. Zie: 'Charlie mensuel en 1969', website BD oubliées. <http://www.bdoubliees.com/charliemensuel/annees/1969.htm> (3 mei 2021). Het jaar erop werd Henri Roussel opgevolgd door Georges Wolinski, die hoofdredacteur zou blijven tot het blad in 1986 fuseerde met het striptijdschrift *Pilote*.
- 8 M. Ray, 'Peanuts', 16 november 2018, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Peanuts> (3 mei 2021). Zie ook: J.-P. Mercier, 'Des daily strips aux graphic novels, la bande dessinée américaine', in: P. Ory e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 178-181. Zie ook: Th. Groensteen, *La bande dessinée, son histoire et ses maîtres* (Parijs 2009) 264-268.
- 9 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 116.
- 10 Het bijzondere karakter van de redactievergaderingen is in tv-documentaires vastgelegd. Zie bijvoorbeeld: D. Leconte, *C'est dur d'être aimé par des cons* (2009).
- 11 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 78.
- 12 Met name Jean-Marc Reiser verwierf de status van een popster. Onder 'groupie' wordt hier een bewonderaar verstaan die seksuele intimiteit zoekt. Voor een beter begrip zie: C. McLean, 'Good time girl: memories of super groupie Pamela Des Barres', *The Observer, The Guardian*, 6 mei 2018.
- 13 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 172.
- 14 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 67-69.
- 15 B. Holtrop, 'Charlie Hebdo 2002-2018', in: J.-P. Faur ed., *Le bon, Le Vrai, Le Beau 1968-2018. 50 ans de revue de presse de Willem* (Parijs) 821.
- 16 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001.
- 17 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 250-253.
- 18 Ibidem.
- 19 W. Noordhoek, 'R. Crumb's Head Comix', *Aloha* 15, jaargang 1969-1970, 15.
- 20 W. de Ridder, 'Tegen de Amerikaanse droom', *Aloha* 51, april 1971, 4. 'Victor Moscoso (1936)', 16 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/m/moscoso.htm> (27 augustus 2021).
- 21 Zie: hoofdstuk 9 Internationale doorbraak.
- 22 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 258-259.
- 23 'Overleg door bezetting maanden achter geraakt', *Het Parool*, 22 mei 1969, 5.

- 24 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 261-262.
- 25 R. Meijer, 'Nederlandse kunstenaars in Parijs (1950-1970)', *De Gids* Jaargang 150 (1987) 595.
- 26 'Wolinski heeft zich in het Maagdenhuis kostelijk geamuseerd', *Cultureel Supplement, Algemeen Handelsblad*, 24 mei 1969, 28. De reis naar Amsterdam inspireerde Wolinski en er verschenen prenten van hem in *Hara-Kiri*. Zie: B. Groen, 'Mauriac', *Dag in Dag uit, de Volkskrant*, 5 juni 1969, 13.
- 27 Bernhard Holtrop, e-mail donderdag 4 januari 2018.
- 28 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 29 De Duitse sociaaldemocraat Willy Brandt (een schuilnaam, echte naam: Herbert Frahm) verbleef tussen 1933 en het voorjaar van 1940 in Noorwegen.
- 30 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 31 Ibidem.
- 32 Interview met Paul de Lussanet, 28 februari 2018. In de bundel *Paris Saloon*, pagina 158-159, maakt Willem van Malsen gewag van contact met de Amerikaanse pornoactrice 'Caroline'. Op de man af gevraagd, bevestigde Bernhard Holtrop dat hij, voor hij Medi Brath leerde kennen, inderdaad nooit een vriendin had. Bernhard Holtrop, e-mail 9 november 2018.
- 33 B. Holtrop, *Veertig vieze tekeningen* (Amsterdam 1969). De prenten waren eerder gepubliceerd in onder andere *God, Nederland & Oranje* en *Hara-Kiri*. Uitgeverij Thomas Rap zou in de serie *Kleine Prentenboeken* naast *Veertig vieze tekeningen* ook nog *Ik denk altijd maar aan van dattum* (Wolinski), *Je vous aime* (Jean-Marc Reiser) en *Picture-Book* (Siné) uitgeven.
- 34 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, vrijdag 9 november 2018.
- 35 Ibidem.
- 36 R. Holtrop, *Arts in oorlogstijd*, 11.
- 37 Bernhard Holtrop, e-mail 28 maart 2017.
- 38 In de documentaire *De koele woede van Bernhard Willem Holtrop* uit 2007 van Cinta Forger en Walther Grotenhuis zegt echtgenote Medi Brath dat voor Bernhard zijn vader een held was.
- 39 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001.
- 40 De nagelaten teksten vormden het uitgangspunt voor het boekje *Arts in oorlogstijd*. Zie hoofdstuk 2 De Tweede Wereldoorlog.
- 41 'In memorium [sic] Roelf Holtrop arts te Ermelo.' Tekst toespraak oudste zoon Willem Holtrop (1928-2006) tijdens de rouwdienst van zijn vader. Via Elisabeth Hietkamp-de Vries.
- 42 'Grote belangstelling bij begrafenis van dr. R. Holtrop', *Veluws Nieuwsblad*, 4 september 1969, 1.
- 43 M. Cohen, 'Tekenaar Bernhard "Willem" Holtrop', *Vrij Nederland*, 6 april 2013, 26-32.
- 44 Bayon en Ph. Casoar, 'Willem le maudit', *Libération*, 9 maart 1985. De niet erg warme band tussen de oudere kinderen en Bernhard speelde ook een rol nadat moeder Mina de Vries op 28 september 1979 overleed. De erfenis werd in zijn afwezigheid verdeeld. Bernhard Holtrop kreeg de geïllustreerde familiebijbel en een Friese staartklok. Zie: Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 45 J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 128-129.
- 46 G. Hekma, *De Seksuele Revolutie in Amsterdam* (Amsterdam 2018). Zie ook: P. Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1990) 11-50.

- 47 P. Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 24.
- 48 Joop Wilhelmus gaf vanaf 1970 *Lolita* uit, een tijdschrift dat ruimte bood aan pedoseksualiteit. Wilhelmus werd in 1971 gearresteerd en veroordeeld tot gevangenisstraf. Zie: R. Leentvaar, 'Johannes Cornelis Christiaan (Joop) Wilhelmus', september 2018, website Regionaal Archief. <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/biografisch-woordenboek/johannes-cornelis-christiaan-joop-wilhelmus/> (3 mei 2021). Zie ook: 'Uitgever seksblad aangehouden', Binnenland, *Algemeen Handelsblad*, 7 januari 1971, 3.
- 49 Het exploiteren van de sekstijdschriften *Candy* en *Chick* was lucratief. Muller, Wenderhold en Wilhelmus werden zodoende miljonair. Zie: R. Leentvaar, 'Johannes Cornelis Christiaan (Joop) Wilhelmus', website Regionaal Archief.
- 50 De Nederlandse zedelijkheidswetgeving was gebaseerd op de Wet Regout, die nog stamde uit 1911. Zie hoofdstuk 1 Familiegeschiedenis.
- 51 Een rechtszaak rond de verkoop van *Chick* en *Candy* leidde in 17 november 1970 tot een uitspraak van de Hoge Raad. In dit '*Chick*-arrest' werd de omschrijving 'aanstotelijk voor de eerbaarheid', zoals geformuleerd in artikel 240 van het Wetboek van Strafrecht, genuanceerd. De Hoge Raad interpreteerde 'eerbaarheid' als een algemeen begrip, onderhevig aan veranderende opvattingen. Na deze uitspraak konden *Chick* en *Candy* openlijk worden verkocht. Het '*Chick*-arrest' leidde mede tot de aangepaste zedenwet van 1971, waarin het verspreiden van pornografie, de verkoop van voorbehoedsmiddelen en het plegen van overspel niet langer strafbaar werden gesteld. Zie: A. Horlings, 'Porno op papier is voorbij...', 25 maart 2018, website Historiek. <https://historiek.net/porno-op-papier-is-voorbij/77409/> (3 mei 2021). Zie ook: J. van Veen, 'Sexrevolutie in raadkamer', *Het Parool*, 14 maart 1970, 5. Zie ook: P. Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 23.
- 52 Zie: J. Haynes, 'Life', januari 2017, website Jim Haynes. <https://www.jim-haynes.com/life/> (14 november 2021).
- 53 Het archief van Bill Levy is ondergebracht bij het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Zie de website van het IISG: The complete Bill Levy archive: 'Suck' of in de collectie onder collectienummer ARCH00817.
- 54 Zie ook: H. Ruhé en J. Dekeukeleire, *The Adventures of Willem de Ridder* (Amsterdam 2017).
- 55 Germaine Greer (1939) trok zich na de publicatie van een expliciete foto van haar in *Suck* no.7 boos terug uit de redactie. Vanwege haar slanke postuur stond actrice en fotomodel Jean Rosemary Shrimpton (1942) bekend als 'The Shrimp'. De Brit John Henley Heathcote-Williams (1941-2017), beter bekend als Heathcote Williams, was een acteur, activist, dichter en toneelschrijver.
- 56 T. Wolfe, 'The "me" decade and the third great awakening', in: *Mauve Gloves & Madmen, Clutter & Vine* (New York 1976) 126-167.
- 57 B. Hijma, 'Sexual liberation or a sexual expression of art and life. The Bill Levy papers', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 38, 2019, 10-11.
- 58 Ch. Kraus, 'Suck', *Artforum* 46 no. 9 (2008).
- 59 Ibidem.
- 60 B. Hijma, 'Sexual liberation or a sexual expression of art and life. The Bill Levy papers', 10-11.
- 61 A. Gingeras, 'Revisiting Suck Magazine's experiment in radical feminist pornography', 28 november 2018, website Document Journal. <https://www.documentjournal.com/2018/11/revisiting-suck-magazines-experiment-in-radical-feminist-pornography/> (21 mei 2021).
- 62 Ibidem.
- 63 *Suck* no. 2.
- 64 Ph. Pochat, 'L'Interview exclusive de Willem Automne 2006', website Willem. <http://wil->

lem.mm.free.fr/autobio.htm#interview (3 mei 2021). Holtrops sekspuzzel werd in 1973, eveneens in een doos, in de Verenigde Staten uitgebracht als 'Libido. The psycho-sexual Puzzle/Game' dan wel 'Libido... The Freudian Game' door Krupp Comic Works Inc. Vanwege het expliciete karakter van Libido kon Krupp Comix Works niet adverteren en stagneerde de verkoop.

- 65 J. Haynes, 'Life', januari 2017, website Jim Haynes. <https://www.jim-haynes.com/life/> (14 november 2021).
- 66 Zie: hoofdstuk 9 Internationale doorbraak.
- 67 De afleveringen van *Revue de Presse* werden gebundeld in: J-P. Faur, *Willem, Complet! La Revu de Presse de Charlie Hebdo 1969-1981* (Parijs 1983).
- 68 'Chez les esthètes dans Charlie mensuel', website BD oubliées. <http://www.bdoubliees.com/charliemensuel/redactionnel/chezesthetes.htm> (3 mei 2021).
- 69 Na de heroprichting van *Charlie Hebdo* in 1992 heette Holtrops culturele rubriek *Autre Chose*. Zie: hoofdstuk 15 Wederopstanding en Nekschot.
- 70 J-P. Faur, ed., *Willem, Complet! La Revu de Presse de Charlie Hebdo 1969-1981* (Parijs 1983).
- 71 J-P. Faur, ed. *Le bon, Le Vrai, Le Beau 1968-2018. 50 ans de revue de presse de Willem* (Parijs).
- 72 J. Jacob, *Le retour de 'L'ordre nouveau'. Les métamorphoses d'un fédéralisme européen* (Genève 2000) 59.
- 73 S. Morlighem, 'Tracer le politique', *Étapes*. 221. *Design graphique & Culture visuelle*, 4 september 2014, 36-37.
- 74 De postmoderne Franse filosoof Jacques Derrida (1930-2004) legde – via 'deconstructie' – machtsstructuren bloot in tekst.

12 VIJFHONDERD JAAR OPRUIEND TEKENWERK

- 1 D. Stevens, *Hoogtij langs de Seine. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs* (Amsterdam 2012). Zie ook: P. van den Blink, *121 rue de Lille. Nederland aan de Seine* (Amsterdam 2007) 96-97.
- 2 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001. Holtrop noemde met name Amerikanen, Polen en Zwitsers.
- 3 Tot de Nederlandse correspondenten in Parijs behoorden destijds onder anderen Philip Freriks, Bob Groen (1937-1989) en Jacqueline Wesselius. Grietje van Malsen-van Heijningen – de echtgenote van Willem van Malsen – had een rubriek onder de titel *Bonnes Bises* in het *Algemeen Handelsblad*.
- 4 Biografische informatie ontleend aan de inleiding van: P. Brusse, *Onder de mensen. M.J. Brusse (1873-1941) journalist* (Amsterdam 2017).
- 5 Tegenwoordig het Institut français des Pays-Bas.
- 6 D. Stevens, *Hoogtij langs de Seine*. Zie ook: P. Arnoldussen, 'Leven, nou ja... maar reizen!', *Het Parool*, 1 februari 1997. R. Meijer, *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)* (Amsterdam 1989). M. Brusse, e.a., *Paris Saloon* (Utrecht, 1970) 17-67.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Interview met Paul de Lussanet, 28 februari 2018.
- 10 Ibidem.
- 11 W. Hazeu, *Lussanet. Verf in het bloed* (Amsterdam 2022) 49.
- 12 Interview met Paul de Lussanet, 28 februari 2018.
- 13 Ibidem.

- 14 R. Meijer, *Parijs Verplicht*, 113.
- 15 Ibidem, 9.
- 16 R. Meijer, 'Nederlandse kunstenaars in Parijs (1950-1970)', *De Gids*. Jaargang 150 no.6/7 (1987).
- 17 Paul de Lussanet regelde april 1970 een samenkomst – bedoeld om kopij te schrijven – in Hotel de la Gare te Chantilly. Zie: W. Hazeu, *Lussanet. Verfin het bloed* (Amsterdam 2022) 97.
- 18 Interview met Paul de Lussanet, 28 februari 2018.
- 19 I. Jungschleger, 'De vier van Parijs', *Cultureel Supplement, Algemeen Handelsblad*, 11 april 1970, 24.
- 20 B. Groen, 'Boek', rubriek Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 28 april 1970, 13.
- 21 R. Meijer, *Parijs verplicht*, 112.
- 22 Ontmoeting met Medi Holtrop-Brath tijdens opening tentoonstelling *Willem Retour* in Groningen, 19 november 2016. Zie ook: B. Brusse, e.a., *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970) 67. Zie ook: C. Forger en W. Grotenhuis, 'De koele woede van Bernhard Holtrop', 16 mei 2008, *Het Uur van de Wolf*. https://www.npo.nl/het-uur-van-de-wolf/16-05-2008/NPS_1096798 (16 mei 2021).
- 23 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 11 november 2018. De gang van zaken werd bevestigd door Jeane van der Wilde-Holtrop. Zie ook: C. Forger en W. Grotenhuis, 'De koele woede van Bernhard Holtrop'.
- 24 'Ermelo, OnderTrouwd', *Veluws Nieuwsblad*, 26 maart 1970, 8. 'Burgerlijke stand, Ermelo, GeTrouwd', *Veluws Nieuwsblad*, 23 april 1970, 6.
- 25 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 11 november 2018.
- 26 Ibidem.
- 27 B. Holtrop, *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1970). Onder leiding van Rob van Gennep (1937-1994) specialiseerde de uitgeverij zich in (extreem)links gedachtegoed. Holtrop herinnerde zich niet meer hoe de titel tot stand kwam.
- 28 L. Riedé, 'De rode lijn', *Het Vrije Volk*, 16 mei 1970, 23.
- 29 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 85-89.
- 30 Ibidem, 62.
- 31 'Fritz Behrendt (1925-2008)', 25 februari 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/b/behrendt_fritz.htm (5 juli 2021).
- 32 Stichting Pers & Prent, *Dit ervaren wij als kwetsend* (Utrecht 1996) 7.
- 33 'Fritz Behrendt (1925-2008)', website Lambiek Comiclopedia.
- 34 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 73.
- 35 R. van der Maar, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Utrecht 2007) 104.
- 36 R. van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 105. Zie ook: "Profeet" Rudi Dutschke preekt revolutie in Amsterdam', *Trouw*, 22 februari 1968, 1.
- 37 K. van Wieringh, *Getekende wereld. De kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975* (Amsterdam 1976) 23-24.
- 38 Rudi Dutschke werd onder meer door het hoofd geschoten maar overleefde de aanslag. Dutschke overleed in 24 december 1979 alsnog aan de gevolgen van de aanslag.
- 39 De door het *Algemeen Handelsblad* geweigerde prent werd 27 juli 1968 afgedrukt bij een interview van de journalist Ischa Meijer (1943-1995) met Fritz Behrendt in het opinieweekblad *De Nieuwe Linie*. De prent is ook afgedrukt in: K. van Wieringh, *Getekende wereld*, 24.
- 40 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 61.

- 41 F. Behrendt, 'Fanmail van een tekenaar', *Kunst, Het Parool*, 13 september 1968, 4. Het artikel van Behrendt ging vergezeld van een prent waarin hij de jonge, radicale PvdA-politicus André van der Louw bespootte. De prent toont Van der Louw zowel als slachter van 'staat', 'kerk', 'monarchie' en 'gezag' als beschermer van de 'heilige koeien' Marx, Lenin, Mao en Castro.
- 42 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 51.
- 43 De titel 'Paris Saloon' is ontleend aan de bijdrage van Willem van Malsen. Zie: W. van Malsen, 'Fragmenten', *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970) 167-168.
- 44 Interview met Philip Freriks, 2 november 2017.
- 45 Tussen Fransen en Nederlanders ontstonden zelden hechte vriendschappen, laat staan relaties. Het huwelijk van Mark Brusse en Denise Kopelman was dan ook uitzonderlijk.
- 46 Mark Brusse bedoelt hier Willem van Malsen.
- 47 M. Brusse, e.a., *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970) 57.
- 48 Ibidem, 69-100.
- 49 Ibidem, 103-146.
- 50 Ibidem, 147-176.
- 51 *La douceur du village*, een artistieke 'speelfilm' van plusminus tien minuten, behelst 'erotische' avonturen op het platteland. Schilder/schrijver Jan Cremer en acteur Rijk de Gooijer (1925-2011) speelden een rol in de film. Voordat de rolprent in première ging, verspreidde De Lussanet het gerucht dat *La douceur du village* een sterk erotisch karakter zou hebben. Dat bleek niet helemaal het geval. Redacteur Leo Jacobs van *Het Vrije Volk* voelde zich, net als veel van zijn collegae, in de maling genomen en noemde *La douceur du village* een 'practical joke'. Zie: L. Jacobs, 'La douceur du village: magistrale grap van Paul de Lussanet', *Het Vrije Volk*, 24 september 1970, 7.
- 52 E. Wingen, 'Maastricht Saloon', *De Telegraaf*, 29 september 1970, 13.
- 53 Schilderijen van Paul de Lussanet werden op dat moment ook nog tentoongesteld in Galerie Orez te Den Haag en Galerie Balans te Amsterdam.
- 54 B. Dull, 'Sores en roddels leidden tot boek en feest', *Kunst, Het Parool*, 28 september 1970, 9. Zie ook: U. Nooteboom, 'Maastrichts hotelier zet schrijvers aan de deur', *Limburgs Dagblad*, 28 september 1970, 1-2.
- 55 W. van Beusekom, 'Logies geweigerd', *Limburgs Dagblad*, 3 oktober 1970, 25.
- 56 J.P. Bresser, 'De wonderlijke lotgevallen van vier vrolijke kunstenaars uit een bekende Parijse kolonie', *de Volkskrant*, 26 september 1970, 29. Over J.P. Bresser zie: hoofdstuk 5 Sodatenleven.
- 57 Hans Borrebach was, naast andere artistieke bezigheden, zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog verantwoordelijk voor de omslagen van veel (populaire) meisjesboeken. De door hem getekende dan wel gefotografeerde meisjes waren in dit genre beeldbepalend. Zie: 'Hans Borrebach (1903-1991)', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/b/borrebach_hans.htm (6 mei 2021). Journalist/schrijver Émile Zola (1840-1902).
- 58 J.P. Bresser, 'De wonderlijke lotgevallen van vier vrolijke kunstenaars uit een bekende Parijse kolonie', 29.
- 59 F. Oppenoorth, 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972.
- 60 J. Stevenson, *Scandinavian Blue. The erotic cinema of Sweden and Denmark in the 1960s and 1970s* (Jefferson, NC, vs 2009) 255-257.
- 61 E. Gorfinkel, 'Wet Dreams: erotic film festivals of the early 1970s and the utopian sexual public sphere', in: *The Journal of Cinema and Media* 47, no. 2 (2006) 59-86. Zie ook: 'Wet Dreams Festival Recap', 2015, website Eye Filmmuseum. <https://www.eyefilm.nl/nl/whats-on/wet-dreams-festival-recap/270443> (6 mei 2021).

- 62 'Germaine Greer', 25 januari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Germaine-Greer> (30 juli 2021).
- 63 Bernhard Holtrop, e-mail 10 april 2018.
- 64 De Amerikaan Shinkichi George Tajiri (1923-2009) maakte in 1949 kennis met CoBrA. Hij verhuisde in 1956 van Frankrijk naar Nederland. Ole Ege (1934-2018) was een Deense fotograaf/regisseur.
- 65 L. Jacobs, 'Beeldhouwer Tajiri blij met filmprijs', *Het Vrije Volk*, 30 november 1970, 4.
- 66 A. Abrahams, *MM2. Experimentele film in Nederland vanaf 1960* (Amsterdam 2004) 231-232. Zie ook: L. Jacobs, 'Beeldhouwer Tajiri blij met filmprijs', *Het Vrije Volk*, 30 november 1970, 4.

13 L'ÂGE D'OR

- 1 Le référendum sur la régionalisation et la réforme du Sénat.
- 2 N. Pas, *De razende republiek*, 147.
- 3 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 91-109. Zie ook: Delporte, *Charlie Hebdo*, 49-52.
- 4 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 49-52. Het *Journal officiel* is te vergelijken met de Nederlandse *Staatscourant*.
- 5 Ibidem, 49-52.
- 6 Ibidem, 49-52. In het album *De lotgevallen van Piet Por* – dat in 1972 bij uitgeverij De Harmonie verscheen – meldt Holtrop zelf dat het de afleveringen 17, 21 en 26 betrof die 'pornografies en gevaarlijk voor de de jeugd' zouden zijn.
- 7 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 52-56. Zie ook: C. Thomas, 'Alle klootzakken moeten worden aangepakt', *De Groene Amsterdammer* 3, 14 januari 2015.
- 8 Minister van Binnenlandse Zaken Henk Beernink (1910-1979). Zie: 'Mr. H.K.J. (Henk) Beernink', website Parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9lkxummxe/h_k_j_henk_beernink (7 mei 2021).
- 9 B. Holtrop, 'Frankrijk Oh la la la', *Aloha* 41, november 1970.
- 10 Zie: hoofdstuk 9 Internationale doorbraak.
- 11 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 109-111. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 58-60.
- 12 J.-M. Gourio, *Professeur Choron*, 165-167. S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 399-407. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 96-99.
- 13 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 109-111. In *Reiser. Biographie* van J.-M. Parisi wordt op pagina 126 vermeld dat Georges Wolinski 30.000 francs per maand verdiende en Jean-Marc Reiser 25.000. Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 58-60.
- 14 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 15 Zie: hoofdstuk 8 *Propria Cures* en *Provo*.
- 16 P. Schröder, 'Bernard Holtrop heeft aan vrolijke dingen in het leven geen boodschap', *Haagse Post*, 9 juni 1971, 64-67.
- 17 G. Mulder, 'Een onvoorspelbaar weekblad. 77 jaar Haagse Post', Boeken, *NRC Handelsblad*, 20 november 1993, 1-2. Nadat Willem van Malsen in 1972 was teruggekeerd naar Nederland zou hij onder meer een medewerker worden van de *Haagse Post*.
- 18 P. Schröder, 'Bernard Holtrop heeft aan vrolijke dingen in het leven geen boodschap', 64-67.
- 19 Zie: hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde. Antiheld Tom Blanc (Piet Por) wordt voortdurend getroffen door verschrikkingen. Hij begrijpt ook waarom, maar kan er niets tegen doen. Tom Blanc figureerde in vierenvijftig afleveringen.
- 20 P. Schröder, 'Bernard Holtrop heeft aan vrolijke dingen in het leven geen boodschap', 64-67.

- 21 Ibidem.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem.
- 24 J.-M. Parisis, *Reiser. Biographie* (Parijs 1995) 86.
- 25 Jacqueline de Jong (1939-2024) speelde als een van de weinige Nederlanders een actieve rol tijdens de ‘meirevolutie’ en ontwierp affiches voor opstandige studenten. Met strijdkreten als *L’imagination au pouvoir* bestond er een direct verband tussen Mei ’68 en de Internationale Situationisten, zo meende de kunstenares. Ze was getuige van de gebeurtenissen rond de barricades in het Quartier Latin: ‘Iedereen hoorde bij elkaar, het was één grote familie. Je sliep nooit thuis, iedereen sliep overal en nergens in die dagen, je wilde erbij zijn. Het was een spannende tijd,’ aldus De Jong. Toen studenten van de École des Beaux-Arts censuur toepasten, doofde bij haar het revolutionaire vuur. Zie: R. Meijer, *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)* (Amsterdam 1989).
- 26 P. Schröder, ‘Bernard Holtrop heeft aan vrolijke dingen in het leven geen boodschap’, 64-67.
- 27 Ibidem.
- 28 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018. Eigen waarneming. Bernhard Holtrop en Medi Brath waren erg geliefd.
- 29 M. van Rooy, ‘De niet zo leuke underground van Richard Neville’, *De week, NRC Handelsblad*, 14 augustus 1971, 27.
- 30 R. Neville, *Play Power. Exploring the international underground* (Londen 1970) 178.
- 31 ‘Paul Gerber’, website Internet Movie Database IMDb. <https://www.imdb.com/name/nm0314139/> (9 mei 2021). *School Girl* is een humoristische speelfilm waarin een studente academisch onderzoek verricht naar pornografie.
- 32 W. de Ridder, ‘2nd Wet! Dream Film Festival’, *Aloha* 14, oktober 1971, 23.
- 33 Louis K. Sher (1914-1998). ‘He was a key figure in the obscenity trial involving Louis Malle’s 1958 film “The Lovers”, which brought a ruling by the United States Supreme Court that the film was not pornographic.’ Zie: ‘Louis K. Sher, 84; Exhibited foreign films’, Section B, *The New York Times*, 21 december 1998, 10.
- 34 F. van Doorn, ‘Sex leed onder lengte’, *Het Parool*, 29 oktober 1971, 17.
- 35 Bernhard Holtrop kon zich – desgevraagd – de aanwezigheid van Maurice Sinet niet herinneren. Er verscheen evenwel een getekend verslag van Sinet in W. Levy, ed., *Wet Dreams Festivals presented by Suck that European Sexpaper* (Amsterdam 1973). Er is ook over gepubliceerd. Zie: Levy, W. en W. de Ridder, *De recreatie van de ridder* (Amsterdam 1983) 19. Zie ook: M. Markovich, *L’Autre héritage de 68. La face cachée de la révolution sexuelle* (Parijs 2018) (e-book).
- 36 J. Haynes, *Thanks for coming! An autobiography* (Londen 1984) 228.
- 37 F. van Doorn, ‘Sex leed onder lengte’, *Het Parool*, 29 oktober 1971, 17.
- 38 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 234-235.
- 39 Ibidem, 251.
- 40 J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 138-139.
- 41 ‘Kabouters willen nu paniek zaaien’, Bijlage, *Leeuwarder Courant*, 13 november 1971, 5.
- 42 S. Theeuwes, *Een continue strijd? Milieuproblematiek in de Nederlandse politiek van 1959 tot 1970* (Nijmegen 2018) 3. Masterscriptie Radboud Universiteit Nijmegen.
- 43 P. van Bueren, ‘Dagopeningen van Wibo’, *De Tijd*, 27 november 1971, 9.
- 44 ‘Willem’, ‘s lands kroniek, *De Tijd*, 1 maart 1972, 9.
- 45 B., ‘Rust en Orde’, Voor u uitgelezen, *De Waarheid*, 6 mei 1972, 4.

- 46 F. Oppenoorth, 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972, 102.
- 47 In Hotel Chelsea logeerden veel beroemde artiesten en kunstenaars, of woonden er zelfs. Het in Manhattan gesitueerde hotel gold dan ook als een broedplaats voor moderne kunst.
- 48 Bernhard Holtrop, e-mail 9 december 2019.
- 49 K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Edward Gorey (1925-2000)', 10 april 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/g/gorey_edward.htm (9 mei 2021).
- 50 K. Knudde, 'Jay Lynch, (1945-2017)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/l/lynch.htm> (9 mei 2021).
- 51 K. Knudde, 'Skip Williamson (1944-2017)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/w/williamson_skip.htm (9 mei 2021).
- 52 'Denis Kitchen (1946)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/k/kitchen_denis.htm (9 mei 2021). Zie ook: Denis Kitchen Online. <http://www.deniskitchen.com> (9 mei 2021).
- 53 *Libido* was de erotische puzzel die bij Régine Delfors te Parijs was verschenen en ook in het tijdschrift *Suck. The First European Sexpaper* stond afgedrukt. Zie: hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde.
- 54 Bernhard Holtrop, e-mail 17 december 2019.
- 55 Lawrence Ferlinghetti (1919-2021) was een Amerikaanse dichter, schilder en politiek activist. In 1953 was hij mede-oprichter van City Lights Booksellers & Publishers te San Francisco.
- 56 K. Knudde, 'Steve Clay Wilson (1941-2021)', 11 april 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wilson_s_clay.htm (9 mei 2021). In 1984 verscheen bij de Franse uitgeverij Futuropolis een boekje van S. Clay Wilson en Bernhard Holtrop getiteld 'Bastard' met (kleine) tekstbijdragen van Henry Charles Bukowski (1920-1994) en William Seward Burroughs (1914-1997).
- 57 Bernhard Holtrop bedoelde hier Justin Green. Zie: 'Justin Green (1945)', 3 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/g/green.htm> (9 mei 2021).
- 58 'Robert Crumb (1943)', 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/c/crumb.htm> (9 mei 2021). Zie ook: The Official Crumb Site, https://www.crumbproducts.com/About-Crumb_ep_7.html (27 september 2022).
- 59 Bernhard Holtrop, e-mail 26 december 2019.
- 60 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 61 Bernhard Holtrop, e-mail 11 januari 2020. Later zou Holtrop eveneens de wc kopen, die in het trappenhuis was ondergebracht.
- 62 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 63 B. Holtrop, 'Een dag uit het leven van "Willem"', *De Topeloeng* 1 (1976) 16-19. Bert Haagsman was de man achter *De Topeloeng*. Het striptijdschrift zou eenmalig verschijnen.
- 64 Futuropolis werd in 1972 opgericht door de striptekenaars Florence Cestac, Denis Ozanne en Étienne Robial. Aanvankelijk was het een stripwinkel, later ook een uitgeverij. 'Jeff Jones (1944-2011)', 16 juli 2019, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/j/jones_jeff.htm (11 mei 2021).
- 65 In het subhoofdstuk 'Bernhard Holtrop als hoofdredacteur' wordt aandacht besteed aan het blad *Surprise*.
- 66 Holtrop bedoelde hier de Amerikaanse president John F. Kennedy (1917-1963), die op 22 november 1963 te Dallas in de staat Texas werd vermoord. Het stripverhaal zou onder de titel 'Scandale' ook verschijnen in de bundeling *Traquenards et mélodrames. Histoires 1968-1985* uit 2014.
- 67 De corpulente Amerikaanse acteur Oliver Hardy (pseudoniem van Norvell Hardy, 1892-

- 1957) vormde in de periode van de ‘stomme’ speelfilm een duo met de Britse acteur Stan Laurel (pseudoniem van Arthur Stanley Jefferson 1890-1965). In zowel lange als korte speelfilms beleefden ‘de dikke en de dunne’ kolderieke avonturen. Het filmduo was al voor de Tweede Wereldoorlog wereldberoemd.
- 68 *Rex Morgan, M.D.* was een langlopend, realistisch getekend Amerikaans stripverhaal, dat kan worden getypeerd als een soapopera met educatieve strekking. Psychiater Nicholas P. Dallis (1911-1991), die ook actief was als stripscenarist, was de geestelijk vader. *Rex Morgan, M.D.* verscheen voor het eerst op 10 mei 1948. Voor de verhaallijnen putte Nicholas P. Dallis uit zijn ervaringen als psychiater.
- 69 Zie: hoofdstuk 8 *Propria Cures* en *Provo*.
- 70 Place Pigalle ligt vlak bij rue des Abbesses.
- 71 Ursula Kübler (1928-2010) was een Zwitserse danseres en actrice. Kübler was de tweede echtgenote van dichter, schrijver en zanger Boris Vian. Zie ook: hoofdstuk 7 Arnhem en Den Bosch.
- 72 Daniel Laloux werd in 1937 te Reims geboren en is/was actief als muzikant, zanger, acteur en regisseur. Een aantal theateraffiches werd ontworpen door Holtrops collega Jean-Marc Reiser. Guénolé Azerthiope is het pseudoniem van Jean-Marie Le Tiec (1944). Het theater-spektakel *Monopolis*, waaraan Holtrop refereert, werd in 1974 tijdens het Sigma-festival (Bordeaux) op de planken gebracht. *Monopolis* was een gezamenlijk project van Azerthiope en Roland Topor.
- 73 Tientje/Tine Louw (1919-2003) was dichter, grafisch ontwerper en illustrator. Tientje Louw was van 1948 tot 1954 getrouwd met de dichter Gerrit Kouwenaar (1923-2014), een van de Vijftigers. Tientje Louw was actief in de belettering van stripverhalen en woonde onder meer in Parijs.
- 74 Elmar Schiphorst (1944-2004) was een vriendin van Willem van Malsen.
- 75 B. Holtrop, ‘Een dag uit het leven van “Willem”’, *De Topeloeng* 1 (1976) 16-19.
- 76 Journalisten die er langskwamen waren unaniem, er werd gesproken van een ‘Scandinavische sfeer’.
- 77 Willem Holtrop en Ina Holtrop-Keur gingen dan zelf ook op vakantie.
- 78 Uitgeverij Capharnaüm van Jean-Pierre Faur bundelde de reeks ‘nieuwsbrieven’ in 1992 onder de titel *Abbess Express*.
- 79 ‘Willem dans Charlie mensuel’, website BD oubliées. <https://bdoubliees.com/charliemensuel/auteurs6/willem.htm> (14 juni 2021).
- 80 Zie: ‘Stripgeschiedenis. Tante Leny presenteert’, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/aanvang/1970tanteleny.htm> (14 juni 2021).
- 81 Zie: B. Schuddeboom, ‘Joost Swarte (1947)’, 1 juni 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/s/swarte1.htm> (14 juni 2021).
- 82 R. Glacial, ‘Retour à la terre, aller vers l’enfer?’, *Schnock* 9, 4 december 2013, 101-103.
- 83 ‘Baba cool’ is Franse straattaal voor ‘hippie’.
- 84 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo. La folie histoire d’un journal pas comme les autres* (Parijs 2020) 75.
- 85 R. Glacial, ‘Retour à la terre, aller vers l’enfer?’, *Schnock* 9, 4 december 2013, 94-107.
- 86 M. Goessl, ‘The Otto Mühl Commune: self-expression, common property and free sexuality. A retrospective on two decades of an experiment about love and life (1970-1990)’, *Gender and Sexuality in the Sixties iv: Testing the global limits of desire: sexual identities, personal pleasures, and experiments about love and life in the sixties and after* (Baltimore 2015).
- 87 Beter bekend onder: Aktionsanalytische Organisation (AAO).
- 88 Bernhard Holtrop, e-mail 17 mei 2020.

- 89 L. Heyting, 'Therapie in een galerie', *Cultureel Supplement* 331, *NRC Handelsblad*, 25 februari 1977. Zie ook: M. Fox, 'Otto Muehl, actionist artist and provocateur, dies at 87', *The New York Times*, 29 mei 2013.
- 90 'Otto Muehl (1925-2013)', website UbuWeb. http://www.ubu.com/film/vienna_actionists.html (9 mei 2020). Zie ook: E. Gorfinkel, 'Wet Dreams: erotic film festivals of the early 1970s and the utopian sexual public sphere', in: *The Journal of Cinema and Media* 47, no. 2 (2006) 63.
- 91 L. Jacobs, 'Beeldhouwer Tajiri blij met filmprijs', *Het Vrije Volk*, 30 november 1970, 4. Zie ook: H. Ruhé en J. Dekeukeleire, *The Adventures of Willem de Ridder* (Amsterdam 2017), 32. Zie ook: E. Gorfinkel, 'Wet Dreams: erotic film festivals of the early 1970s and the utopian sexual public sphere', 59-86.
- 92 Anthony Hayden-Guest (1937) is een Amerikaans/Britse cartoonist, journalist en schrijver.
- 93 L. Jacobs, 'Beeldhouwer Tajiri blij met filmprijs', 4. Zie ook: E. Gorfinkel, 'Wet Dreams: erotic film festivals of the early 1970s and the utopian sexual public sphere', 63.
- 94 M. Goessl, 'The Otto Mühl Commune: self-expression, common property and free sexuality'.
- 95 Ibidem. Zie ook: L. Heyting, 'Therapie in een galerie', *NRC Handelsblad*, 25 februari 1977.
- 96 *Vrij Nederland*-journalist Mischa Cohen heeft Bernhard Holtrop regelmatig uitgebreid gesproken. De goede onderlinge verstandhouding leidde tot waardevolle interviews met de – in persoonlijke zaken – doorgaans zwijgzame Holtrop.
- 97 De achternaam 'Muehl' werd vaak verbasterd tot Mühl.
- 98 M. Cohen, 'Niet bumsen bij Otto Mühl', *Vrij Nederland*, 29 mei 2013. Het door Bernhard Holtrop als 'boerderijcomplex' omschreven Friedrichshof genereerde te weinig inkomsten en Muehl zag zich genoodzaakt geld te verdienen. In 1977 deed de journaliste Lien Heyting van het *NRC Handelsblad* tegen betaling mee aan een 'Aktie-Analyse-Commune-Therapiecursus' in performance-galerie De Appel te Amsterdam. Na afloop stelde ze de retorische vraag: 'En is de zoveelste escapistische beweging die het wondermiddel tegen alle kwalen gevonden heeft, interessant en belangwekkend omdat het het werk van een kunstenaar is en dus – volgens sommige kunsthistorici – tot de beeldende kunst behoort?' Zie: L. Heyting, 'Therapie in een galerie', *Cultureel Supplement*, *NRC Handelsblad*, 25 februari 1977.
- Otto Muehl verwekte elf kinderen bij verschillende vrouwen en eiste voor zichzelf het recht op meisjes te ontmaagden. Kunst of niet, in 1991 werd Otto Muehl veroordeeld wegens kindermisbruik. Het betekende het einde van de commune en na zijn straf te hebben uitgezeten, verhuisde hij naar de Algarve in Portugal, waar hij op 26 mei 2013 overleed. Zie: K. Bradley, 'How should the art world handle the dark legacy of Viennese Actionist and convicted sex offender Otto Muehl? His victims have a few ideas', 10 februari 2021, website Art World. <https://news.artnet.com/art-world/how-to-handle-otto-muehl-legacy-1942254> (20 mei 2021).
- De kunstopvattingen van Muehl, zoals die tot uitdrukking kwamen in diens *Aktionen*, hadden blijvende invloed op 'performance art'. Kunstenaar Gabriël Kousbroek, de zoon van Rudy Kousbroek, liet zich in 2018 het volgende ontvallen: 'Ik heb zelf ooit een mueliaanse performance bij kunstenaarscollectief de Nieuwe Meer uitgevoerd, waarin ik een diepvrieskip neukte. Dat is allemaal gefilmd, als je het niet mocht geloven.' Zie: A. van Amerongen, 'Column', Opening, *de Volkskrant*, 15 januari 2019, 10.
- 99 N. Pas, *De razende republiek*, 148-151.
- 100 Ibidem.
- 101 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 111-114.
- 102 Ibidem.

- 103 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 74-76.
- 104 B. Schuddeboom, 'Claire Bretécher (1940-2020)', 16 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/b/bretecher.htm> (10 mei 2021).
- 105 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 94.
- 106 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 410-418. Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 94-96.
- 107 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 480.
- 108 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 90. De term 'beauf' – afgeleid van 'beau-frère' (zwager) – werd door Jean Cabut (Cabu) bedacht.
- 109 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 411-412.
- 110 J. Wesselijs, 'Giscard, Mitterrand, enz. allemaal één pot nat', *de Volkskrant*, 5 december 1980, 4. Zie ook: M. Duret-Pujol, 'Coluche président! (30 octobre 1980-16 mars 1981)', in: M. Duret-Pujol ed., *Comique et Politique. Chez les modernes et les anciens* (Bordeaux 2016) 184-210.
- 111 'Presque six ans dans l'antre du Professeur Choron', 31 januari 2019, website Les trésors de la filibuste. <https://lestresorsdelafilibuste.blogspot.com/search/label/Coluche> (6 juli 2021).
- 112 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 115 en 137-139.
- 113 De stunt deed denken aan het succes dat de Nederlandse komieken Kees van Kooten en Wim de Bie in dezelfde periode kenden met de typetjes Jacobse en Van Es, die zich zogenaamd kandidaat stelden voor een zetel in het Nederlandse parlement. Ware het geen satire, dan had De Tegenpartij inderdaad op zetels kunnen rekenen. Zie: A. Bos en Ch. Brand, 'Zijn nieuwkomers doodlopers? Opkomst en ondergang van nieuwe partijen in de Tweede Kamer, 1946-2013', website Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. [https://www.ru.nl/cpg/publicaties/blogs-rubrieken/debutanten-binnenhof/slot-\(deel-1\)](https://www.ru.nl/cpg/publicaties/blogs-rubrieken/debutanten-binnenhof/slot-(deel-1)) (25 juli 2021).
- 114 M. Duret-Pujol, 'Coluche président! (30 octobre 1980-16 mars 1981)', 209.
- 115 B. Haveman, 'De wrede wereld van Willem de Zachtmoedige', *Het Vervolg, de Volkskrant*, 25 januari 1986, 3.
- 116 Bernhard Holtrop, e-mailwisseling 23 en 25 januari 2018.
- 117 Ibidem.
- 118 K. Knudde, 'Ever Meulen (1946)', 11 juni 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/m/meulen.htm> (14 juni 2021). 'Luk Zeebroek (1956)', 31 mail 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kamagurka.htm> (14 juni 2021).
- 119 'Eerdere gevallen van majesteitsschennis', 6 mei 2015, website Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/eerdere-gevallen-van-majesteitsschennis~bc88e89d/> (18 mei 2022).
- 120 Ibidem.
- 121 Een antimonarchistische column van Hugo Brandt Corstius (1935-2014) in het opinieblad *Vrij Nederland* leidde ook tot verontwaardiging. Zie: 'Oranje diep beledigd', *AD Zaterdag, Algemeen Dagblad*, 2 december 1978, 45.
- 122 K. Tuitjer, 'Een ideale samenleving, dat is niks voor dit vak', *De Gelderlander*, 14 maart 1979.
- 123 B. Holtrop, Rédacteur en chef, *Surprise* 5, 1 oktober 1976, 2.
- 124 Ibidem.
- 125 G. Wolinski en V. Vernay, *Le bonheur est un métier* (Parijs 2016) 164.
- 126 S. Mazurier, *Bête, méchant et hebdomadaire*, 70.
- 127 J.-F. Caritte en F. Ribaïre, 'Willem', *Rock Hardi* 28, 1998.

14 LIBÉRATION, OBSESSION, APPRÉCIATION

- 1 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 120-124. Zie ook: Ina Clash tv, 'Clash: Bourdier, Siné, Cavanna et Choron dans "Droit de Réponse" | Archive INA', 6 mei 2016, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=PL93VNtdt1o> (12 mei 2021); Ina Clash tv, 'Le clash de Serge Gainsbourg dans Droit de réponse | Archive INA', 5 februari 2014, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Ikg4rH8eNcM> (12 mei 2021); Ina Clash tv, 'Clash: Professeur Choron "Les lycéens, c'est des merdeux" | Archive INA', 18 maart 2014, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=UAX9jgH9KAE> (12 mei 2021); Ina Clash tv, 'Clash: Renaud "Fils de cons, ca ne veut plus rien dire" | Archive INA', 20 oktober 2015, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8CkyX4g9UMc> (12 mei 2021).
- 2 De componist/zanger Serge Gainsbourg (1928-1991) behoorde tot de 'aanhang' van *Charlie Hebdo*. Zie: hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde.
- 3 B. Haveman, 'De wrede wereld van Willem de Zachtmoedige', Het Vervolg, *de Volkskrant*, 25 januari 1986, 3. Zie ook de tv-documentaire *Le rire de Willem* uit 2019 van Tristan Thil.
- 4 Zie Holtrops artikel in *De Topeloeng*: 'Ik koop *Libération*, een krant waarop je niet aangewezen moet zijn als enige nieuwsbron, maar waarin dingen staan die je nergens anders vindt.'
- 5 'Philippe Soulas (1932)', 22 november 2020, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/s/soulas_philippe.htm (12 mei 2021).
- 6 'Jean-Jacques Loup (1936-2015)', 9 augustus 2019, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/l/loup_jean-jacques.htm (12 mei 2021). 'Philippe Vuillemin (1958)', 1 november 2020, website Lambiek Comicipedia: <https://www.lambiek.net/artists/v/vuillemin.htm> (12 mei 2021).
- 7 Bernhard Holtrop, e-mail 18 maart 2020.
- 8 J.-C. Perrier, *Le Roman vrai de 'Libération'* (Parijs 1994) (e-book).
- 9 Ch. Chevret-Castellani, 'Libération: Discours sur les crises d'un quotidien', *NecPlus | Communication & langages* 189 (2016) 3-23.
- 10 Ibidem, 3-23.
- 11 R. van den Boogaard, 'De leukste krant op aarde', Zaterdagbijvoegsel, *NRC Handelsblad*, 3 december 1994, 4.
- 12 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001. Zie ook: 'Quand *Libération* ampute Willem', 11 januari 2006, website Nouvelle Observateur. <https://www.nouvelobs.com/medias/20060110.OBS1552/quand-liberation-ampute-willem.html> (3 september 2021).
- 13 M. Sommer, 'De ongezonde lach van Willem', Het Vervolg, *de Volkskrant*, 6 juni 1998, 1-2.
- 14 Bernhard Holtrop, e-mail 17 augustus 2017.
- 15 M. Sommer, 'De ongezonde lach van Willem', 1-2.
- 16 'L'Agrif déboutée contre Willem et Libération', 22 november 2005, website Le Nouvel Observateur. <https://www.nouvelobs.com/medias/20051104.OBS4192/l-agrif-deboutee-contre-willem-et-liberation.html> (14 mei 2021).
- 17 'Caricature de Jesus: l'Agrif en cassation', 18 mei 2006, website Le Nouvel Observateur. <https://www.nouvelobs.com/societe/20060518.OBS8169/caricature-de-jesus-l-agrif-en-cassation.html> (14 mei 2021).
- 18 Ph. Freriks, 'Journalistiek komt van journal en daar werken we voor', Vervolgens, *de Volkskrant*, 3 juni 1989, 53. Zie ook: F. Kotterer, 'Willems wrede wereld is weerslag van woede', ps Jongeren, *Het Parool*, 21 oktober 1989, 37.
- 19 Bernhard Holtrop, e-mail 14 mei 2020.
- 20 Lees: joden.
- 21 Met 'cycloop' verwijst Holtrop naar de Israëliische militair Moshe Dayan (1915-1981), die in

- 1941 een oog verloor en door het leven ging met een ooglap. Tijdens de Zesdaagse Oorlog (5-10 juni 1967) veroverde een Israëlisch leger onder leiding van Dayan Oost-Jeruzalem op Jordanië. Toen Holtrop *Weg met de varkens* schreef, lagen de spectaculaire militaire overwinningen van Israël op Egypte, Jordanië en Syrië nog vers in het geheugen.
- 22 B. Holtrop, *Weg met de varkens*, 61-62. De hier geciteerde tekst is gecorrigeerd. Denk aan fonetisch taalgebruik als ‘annekseerden’ in plaats van ‘annexeerden’.
- 23 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 37-40.
- 24 Interview met Ina Holtrop-Keur, Ermelo, 22 november 2016.
- 25 September 1970 verdreef het Jordaanse leger op bevel van koning Hoessein (1935-1999) de anti-Israëlische guerrillabeweging Fatah. Zie: R. Reuveny, ‘Black September’, 16 april 2020, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Black-September-political-organization-Palestine> 29 augustus 2021.
- 26 Zie: hoofdstuk 6 Franse toestanden en Maurice Sinet.
- 27 A. Adler e.a., ‘Soutien d’une vingtaine de personnalités à Philippe Val’, *Le Monde*, 13 juli 2008. Maurice Sinet bood later zijn excuses aan. De uitspraken leverden hem desondanks op 12 februari 1985 een veroordeling op. Het antisemitisme/antizionisme van Sinet lag gecompliceerd. Hij huwde in 1949 met de joodse Suzanne Kroum (1929-2016), later beter bekend als Anik Siné.
- 28 Bayon en Ph. Casoar, ‘Willem le maudit’, *Libération*, 9 maart 1985. Barnstein dook op in: B. Holtrop, ‘Misdaad betaalt niet’, *Storm over Batavia* (Amsterdam 1975) 15-25; ‘Rob Remington op zoek naar Barnstein’, *Storm over Batavia* (Amsterdam 1975) 47-48; ‘Pas de limites pour Barnstein’, *Taisez vous l’ennemi écoute!* (Parijs 1976); ‘Het geheim dat zichzelf bewaarde’, *Daan van Dalen doet domme dingen* (Amsterdam 1982) 11-26; *L’Amour sera toujours vainqueur* (Parijs 1984). (De Franse naam voor Daan van Dalen is Dick Talon.)
- 29 B. Haveman, ‘De wrede wereld van Willem de Zachtmoedige’, Het Vervolg, *de Volkskrant*, 25 januari 1986, 3.
- 30 Pierre-André Taguieff (1946) is een Franse historicus/politicoloog/socioloog.
- 31 P. Lurçat, ‘Nouveau dessin antisémite de Willem. Le stéréotype du juif sanguinaire remis au goût du jour’, 9 augustus 2018, website vudejerusalem.over-blog.com. <http://vudejerusalem.over-blog.com/2018/08/nouveau-dessin-antisemite-de-willem-le-stereotype-du-juif-sanguinaire-remis-au-gout-du-jour.html> (23 mei 2021).
- 32 Th. Zrihen-Dvir, ‘L’Antisemitisme en France – 8ème partie: le rôle de la presse’, 13 april 2020, website Tribune Juive. <https://www.tribunejuive.info/2020/04/13/therese-zrihen-dvir-lantisemitisme-en-france-8eme-partie-le-role-de-la-presse/> (23 mei 2021).
- 33 J. Tronel, ‘Ralph Soupault, caricaturiste antisémite écroué à la prison de Fresnes (1947-1950)’, 13 april 2013, website Histoire pénitentiaire et Justice militaire. <https://prisons-cherche-midi-mauzac.com/des-hommes/temoignage-du-caricaturiste-antisemite-ralph-soupault-a-la-prison-de-fresnes-1947-1950-14016> (23 mei 2021).
- 34 R. van Scheers, ‘Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld’, *de Volkskrant Magazine*, 15 mei 2020, 58-63.
- 35 C. van Hoore, ‘Het echte leven is nog gruwelijker’, kunst + cultuur, *Provinciale Zeeuwse Courant pzc*, 8 mei 1992.
- 36 N. Pas, *De razende republiek*, 156-157, 182, 189-190.
- 37 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 182.
- 38 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 183. Flemming Rose besteedt ook aandacht aan de actie tegen het Front National, zie: F. Rose, *The Tyranny of Silence* (2de ed.; Washington 2016) 286.
- 39 F. Rose, *The Tyranny of Silence* (2de ed.; Washington 2016) 286-287.
- 40 ‘Le Pen hors de Strasbourg’ Zie: het album *Deadlines*, pagina 80.

- 41 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 185-186. In 1996 slaagde Les Éditions Rotative erin de nieuwe eigenaar te worden van merknaam 'Front National'. *Charlie Hebdo* besloot de merknaam over te dragen aan veteranen van het communistische 'Front National' uit de Tweede Wereldoorlog. De overdracht mislukte uiteindelijk om meerdere redenen.
- 42 'Le Pen stoort zich aan zijn achterwerk', Buitenland, *Het Vrije Volk*, 3 maart 1988, 6. Zie ook: A. Fauquembergue, 'Jean-Marie Le Pen, le journal d'un condamné', 3 oktober 2018, website France culture. <https://www.franceculture.fr/droit-justice/jean-marie-le-pen-le-journal-dun-condamne> (13 mei 2021).
- 43 B. van Huët, 'De sombere wereld van Willem Holtrop', *De Gelderlander*, 7 mei 1988. Zie ook: J. Wesselijs, 'De roerige dagen van de Grote Verlichting', *Het Parool*, 25 maart 1989, 32.
- 44 M. Renard en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001.
- 45 R. van Scheers, 'Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld', *Volkskrant Magazine*, 15 mei 2020, 58-63. Bernhard Holtrop was dan wel weer zo zakelijk definitief niet geplaatste prenten te gebruiken voor zijn vaste rubriek in *Charlie Hebdo*. Zie: K. Jager, 'Iedereen is tegenwoordig maar gekwetst', *Cultuur en Media, Trouw*, 6 april 2021, 10-11.
- 46 G. Aalders, 'De Lockheed-affaire', 12 juni 2021, website gerardaalders.nl. <https://www.gerardaalders.nl/monarchie/de-lockheed-affaire/> (9 mei 2022).
- 47 B. Holtrop, *Les aventures du Prince Bernhard* (Parijs 1978). Een pornografische scène met koningin Juliana en prins Bernhard werd gecensureerd toen de strip als vervolgverhaal in het tijdschrift *De Nieuwe Linie* verscheen.
- 48 H. Steenhuis, 'Alledaagse viezigheid', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 12 juni 1987, 16.
- 49 De gebeurtenis vond plaats toen de vorstin ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 11 januari 2007 een bezoek bracht aan het Institut Néerlandais te Parijs. M. Cohen, 'Tekenaar Bernhard Holtrop', 23 april 2013, website Vrij Nederland. <http://www.vn.nl/Artikel-Literatuur/Tekenaar-Bernhard-Willem-Holtrop.htm> (11 maart 2021).
- 50 François Forcadell is de oprichter van het satirische blad *La grosse Bertha*, de voorloper van de vernieuwde *Charlie Hebdo*. Forcadell publiceerde ook over de geschiedenis van de politieke prent, zie: F. Forcadell, *Le guide du dessin de presse. Histoire de la caricature politique française* (Parijs 1989).
- 51 F. Malin, '"Willem", Un bon dessin vaut mieux qu'un long discours', *Revu du dessin de presse d'actualité* 5, februari 1988, 55-63.
- 52 H. Steenhuis, 'Hi ha Holtrop', *HP/De Tijd*, 26 januari 2007, 21.
- 53 J. Wesselijs, 'De wrede wereld van Willem', Het Vervolg, *de Volkskrant*, 3 maart 1979, 3.
- 54 'Politieke prenten op expositie', *de Volkskrant*, 29 maart 1969, 15.
- 55 Citaat recensent Ton Neelissen in het tijdschrift *Accent* (5 april 1969). Zie: K. van Weringh, *Getekende wereld. De kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975* (Amsterdam 1976) 19.
- 56 D. van der Lugt, '"Stedelijk" Schiedam weigert "Avonturen van Prins Bernhard"', *Het Vrije Volk*, 20 april 1979, 5. Zie: 'Schiedams Museum weigert strip', *NRC Handelsblad*, 21 april 1979, 6. Zie ook: 'Strip over Prins Bernhard op expositie in Schiedam geweerd', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 april 1979, 1.
- 57 *De avonturen van Prins Bernhard* verscheen in *De Nieuwe Linie*. Door onderdelen van koningin Juliana en prins-gemaal Bernhard af te dekken, voorkwam het tijdschrift mogelijke problemen met het Openbaar Ministerie.
- 58 'Zijn strips niet? Dan de mijne ook niet', *Het Vrije Volk*, 30 april 1979, 3.
- 59 D. van der Lugt, '"Stedelijk" Schiedam weigert "Avonturen van Prins Bernhard"', *Het Vrije Volk*, 20 april 1979, 5. Zie: 'Schiedams Museum weigert strip', *NRC Handelsblad*, 21 april

- 1979, 6. Zie ook: 'Strip over Prins Bernhard op expositie in Schiedam geweerd', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 april 1979, 1.
- 60 'Weigering van strip: ongepaste betutteling', *Het Vrije Volk*, 3 mei 1979, 2.
- 61 'Weer strips weggehaald', *Schiedamsche Courant*, 7 mei 1979, 1. B. Schuddeboom en K. Knudde, 'Martin Lodewijk (1939)', 17 oktober 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/l/lodewijk.htm> (30 november 2021). B. Schuddeboom, 'Peter de Smet (1944-2003)', 17 september 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/smet_de.htm (30 november 2021).
- 62 'Wethouder Trom laat kunstwerk verwijderen', *Schilder's nieuws en advertentieblad*, 4 augustus 1994, 1.
- 63 "'Onkies" werk van Bernard Holtrop in Ermelo verwijderd', *Leeuwarder Courant*, 3 augustus 1994, 7.
- 64 C. van Lotringen, 'Kracht en macht van de cartoonist; Nederlandse tekenaar plaag voor Franse politici', *Algemeen Dagblad*, 24 april 1998, 24. Zie ook: M. Chavannes, 'Frankrijks visuele politieke geweten', *NRC Handelsblad*, 6 juni 1998, 5.
- 65 M. Meijer, 'Het leven is vies in Willems wereld', *Kunst, NRC Handelsblad*, 16 november 1998, 11.
- 66 C. Forger en W. Grotenhuis, 'De koele woede van Bernhard Holtrop', 16 mei 2008, *Het Uur van de Wolf*. https://www.npo.nl/het-uur-van-de-wolf/16-05-2008/NPS_1096798 (16 mei 2021).
- 67 B. Holtrop, e-mail 9 februari 2019.
- 68 Joop Klepzeiker is de hoofdpersoon in gelijknamige stripverhalen van tekenaar Eric Schreurs. De getekende avonturen van de eeuwig optimistische 'loser' Joop Klepzeiker zijn scabreus. Zie: K. Knudde, 'Eric Schreurs (1958-2020)', 5 mei 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/schreurs_eric.htm (17 mei 2021).
- 69 Telefonisch interview met Ger van Wulften, 22 december 2019.
- 70 R. Kousbroek, 'De misplaatste grappen van Willem', *Cultureel Supplement, NRC Handelsblad*, 21 februari 1986, 27. De albums gingen retour naar Uitgeverij De Harmonie van Holtrops vriend Jaco Groot.
- 71 Ph. Freriks, 'Journalistiek komt van journal en daar werken we voor', *de Volkskrant*, 3 juni 1989, 53. Zie ook: B. van Huët, 'Franse eer voor tekenaar "Willem"', *De Gelderlander*, 20 december 1989.
- 72 Anoniem, 'Personalialia', *NRC Handelsblad*, 27 november 1989, 6. De bundeling *Willem à Libération* verscheen in 1988 bij Éditions Albin Michel.
- 73 B. van Huët, 'Franse eer voor tekenaar "Willem"', *De Gelderlander*, 20 december 1989.
- 74 Ph. Freriks, 'Journalistiek komt van journal en daar werken we voor', *Vervolgens, de Volkskrant*, 3 juni 1989, 53.
- 75 B. van Huët, 'Franse eer voor tekenaar "Willem"', *De Gelderlander*, 20 december 1989.
- 76 'Festival Angoulême avec Raja', <https://www.bdangouleme.com> (27 september 2022).
- 77 Voor meer informatie over de Salon international du dessin de presse et d'humour de Saint-Just-le-Martel en de Grand prix de l'humour vache zie de website: <https://www.st-just-humour.fr/>
- 78 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 79 Y. Horsman, 'Het onaangename oeuvre van Willem', *Stripschrift* 330, oktober 2000, 14-15.
- 80 J. Mirck, 'r.v.d controleert Willem', *Stripschrift* 330, oktober 2000, 15.
- 81 'Papieren drama's – strips op de planken / toneel met ballonnen' was van 16 augustus tot en met 17 september 2000 te zien in Amsterdam. Binnen het kader van Het Theaterfestival ging de tentoonstelling over het verband tussen theater en strips. Uitgangspunt waren

scènes uit toneelstukken. In het geval van Bernhard Holtrop betrof het *Entertaining Mr Sloane* van de Britse toneelschrijver Joe Orton (1933-1967). Holtrop had in tekstballonnen stripverhalen getekend. Stripverhalen in een stripverhaal als het ware. Zie: K. Veraart, 'Toneeldrama veelzijdig "verstript"', *Kunst, de Volkskrant*, 18 augustus 2000, 6.

82 J. Mirck, 'rvd controleert Willem', *Stripschrift* 330, oktober 2000, 15.

83 J. Pollmann, 'Verbeten gevecht tegen het vergeten', *Kunst, de Volkskrant*, 25 april 2000.

84 Holtrop won de Prix Alph Art de l'Humour tijdens het Festival international de la bande dessinée d'Angoulême, dat van 25 tot en met 28 januari 1996 werd gehouden.

85 Lassane Zohoré.

86 Bernhard Holtrop, e-mail 1 februari 2020.

15 WEDEROPSTANDING EN NEKSCHOT

1 'Ruhollah Khomeini', 30 mei 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ruhollah-Khomeini> (23 juni 2021).

2 Interview met Bernhard Holtrop, Parijs, 14 september 2017.

3 S. Rushdie, *The Satanic Verses* (Londen 1988). 'Salman Rushdie', 15 juni 2021, website Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Salman-Rushdie> (15 augustus 2021).

4 P. Bauer, C. Campbell en G. Mander, 'The Satanic Verses', 6 november 2018, website Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/The-Satanic-Verses#ref1261530> (28 april 2020).

5 F. Peters, *The Hajj. The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places* (2de ed., Princeton 1996) 25-27. Zie ook: H. Jansen, *Zelfkoranlezen* (Amsterdam 2008) 212-216.

6 Ibidem.

7 In Nederland volgden op 3 en 4 maart 1989 demonstraties van verontwaardigde moslims in Den Haag en Rotterdam. Zie: 'Rushdie-affaire in Nederland', 23 november 2004, website *Anderere Tijden*. <https://anderetijden.nl/aflevering/445/Rushdie-affaire-in-Nederland> (13 augustus 2022).

8 'Salman Rushdie', 15 juni 2021, website Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Salman-Rushdie> (28 april 2020).

9 Ibidem. Op 12 augustus 2022 stak de Libanees Hadi Matar in Chautauqua (vs) Salman Rushdie neer. Rushdie raakte zwaargewond. Zie: S. Cabral en M. Murphy, 'Salman Rushdie: Author on ventilator and unable to speak, agent says', 14 augustus 2022, website BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-62528689> (13 augustus 2022).

10 Het Nederlandse equivalent voor 'intégrisme' is 'fundamentalisme'.

11 'Réplique à Jean-Marie Domenach', 23 september 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/09/23/replique-a-jean-marie-domenach_4133283_1819218.html (23 juni 2021).

12 'Le mensuel "Passages" condamné à retirer de son numéro d'été les extraits des "Versets sataniques"', 30 juli 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/07/30/le-mensuel-passages-condamne-a-retirer-de-son-numero-d-ete-les-extraits-des-versets-sataniques_4143071_1819218.html (23 juni 2021).

13 Ibidem. Zie ook: 'En butte à un procès intenté par Salman Rushdie l'existence de "Passages" menacée', 4 oktober 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/10/04/en-butte-a-un-proces-intente-par-salman-rushdie-l-existence-de-passages-menacee_4128649_1819218.html (23 juni 2021).

14 'Le mensuel "Passages" condamné à retirer de son numéro d'été les extraits des "Versets sataniques"', 30 juli 1989, website Le Monde. Zie ook: Archives, 'En butte à un procès

- inténu par Salman Rushdie l'existence de "Passages" menacée, 4 oktober 1989, website Le Monde.
- 15 'En butte à un procès intenté par Salman Rushdie l'existence de "Passages" menacée, 4 oktober 1989, website Le Monde.
 - 16 A. Levy-Willard, 'La croisade de Domenach devant les tribunaux', *Libération*, 21 september 1990. Zie ook: 'Réplique à Jean-Marie Domenach', 23 september 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/09/23/replique-a-jean-marie-domenach_4133283_1819218.html (24 augustus 2022).
 - 17 A. Levy-Willard, 'La croisade de Domenach devant les tribunaux', *Libération*, 21 september 1990.
 - 18 'Contestant la réalité d'une interview M. Sergent gagne un procès contre "Passages"', 19 maart 1991, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/03/19/contestant-la-realite-d-une-interview-m-sergent-gagne-un-proces-contre-passages_4013319_1819218.html (13 april 2022).
 - 19 Fotokopie krantenbericht *Libération*, 21 september 1990, Literatuurmuseum, 5 HARM Correspondentie B.W. Holtrop 1982-1996.
 - 20 H. Steenhuis, 'Alledaagse viezigheid', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 12 juni 1987, 16.
 - 21 N. Pas, *De razende republiek*, 153.
 - 22 E. Shohat en R. Stam, *Race in translation. Culture wars around the postcolonial Atlantic* (New York 2012) 137-142.
 - 23 N. Pas, *De razende republiek*, 156-157.
 - 24 Le Pen diende als parachutist in het Vreemdelingenlegioen.
 - 25 'Jean-Marie Le Pen', 16 juni 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Jean-Marie-Le-Pen> (30 augustus 2021).
 - 26 De Apple-computer – met beeldscherm – werkte volgens het wysrwyg-principe, oftewel: *What you see is what you get*. Het invoeren van codes behoorde toen tot het verleden.
 - 27 De titel 'La Grosse Bertha' was een vondst van Holtrops collega Georges Blondeaux (Gébé). 'La Grosse Bertha' was tijdens de Eerste Wereldoorlog de spottende bijnaam voor de houwitser *Kurze Marine Kanone L/12*. De bijnaam verwees naar Bertha Krupp (1886-1957), dochter en erfgename van de Duitse wapenfabrikant Friedrich Krupp (1854-1902). De titel gaf uitdrukking aan de antimilitaristische inslag van het blad.
 - 28 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 128-130.
 - 29 Ibidem.
 - 30 Ibidem, 134-136.
 - 31 Ibidem, 140.
 - 32 D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015) (e-book). Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 137.
 - 33 D. Robert, *Mohicans*. Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 137-138.
 - 34 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 152.
 - 35 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
 - 36 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 152.
 - 37 Ibidem, 141 en 194.
 - 38 Zie: hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde.
 - 39 D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015) (e-book). Zie ook: Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 141-142.
 - 40 D. Robert, *Mohicans*. Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 142.
 - 41 Ibidem.
 - 42 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 198-205.
 - 43 Ibidem, 198-205.
 - 44 Ibidem, 251-254.

- 45 Zie: hoofdstuk 14 *Libération*, obsession, appréciation. Zie ook: A. Adler e.a., 'Soutien d'une vingtaine de personnalités à Philippe Val', *Le Monde*, 13 juli 2008.
- 46 Catherine Weil-Sinet, 'Philippe Val, le pognon est sa religion', mei 2015, website Siné Mensuel. <https://www.sinemensuel.com/coups-de-boule/philippe-val-le-pognon-est-sa-religion/> (1 mei 2020).
- 47 Bernhard Holtrop, e-mail 13 mei 2024.
- 48 In een interview met correspondent Henk Steenhuis zegt Holtrop letterlijk: 'Hier in Frankrijk voel ik me nog altijd een buitenlander, maar dat heb ik in Nederland ook.' Zie: H. Steenhuis, 'Alledaagse viezigheid', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 12 juni 1987, 16.
- 49 Stichting Pers & Prent, *Dit ervaren wij als kwetsend* (Utrecht 1996) 5.
- 50 W. Hazeu, *Wat niet mocht... een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)* (2de ed., Amsterdam 1982).
- 51 Zie: hoofdstuk 11 Internationale linkse avant-garde.
- 52 'Jos Collignon (1950)', 25 juli 2012, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/c/collignon_jos.htm (14 augustus 2021).
- 53 Stichting Pers & Prent, *Dit ervaren wij als kwetsend* (Utrecht 1996) 5.
- 54 B. Nijman, 'De lange bocht door de irritaties', 29 juni 2020, website GeenStijl. <https://www.geenstijl.nl/search/?keyword=De+Lange+Bocht+door+De+Irritaties> (8 januari 2021).
- 55 Politicus in spe Pim Fortuyn (1948-2002) muntte de term 'linkse kerk'. Zie: H. Hofland, 'De linkse kerk', *De Groene Amsterdammer* 40, 6 oktober 2010. Zie ook: L. Lucassen en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) (e-book).
- 56 Zie de column 'Zie ginds komt de stoomboot' uit 2003. Columns rond onder meer het thema 'islam' werden gebundeld in: Th. van Gogh, *Allah weet het beter* (Amsterdam 2003).
- 57 Met '11 september' verwees Van Gogh naar de vier terroristische aanslagen die op dinsdag 11 september 2001 door middel van gekaapte passagiersvliegtuigen werden gepleegd in de Verenigde Staten. Zie: Th. van Gogh, *Allah weet het beter* (Amsterdam 2003) voorwoord.
- 58 Ch. Huisman, 'Nekschot maakt ideologie belachelijk', Media, *de Volkskrant*, 1 mei 2006, 14.
- 59 G. Nekschot, *Misselijke grappen* (Amsterdam 2005) en G. Nekschot, *Nekschot schiet door* (Amsterdam 2007).
- 60 B. van Stokkom, H. Sackers en J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie* (Meppel 2007).
- 61 Motie 29754, nr. 7 (Motie Bos c.s.). Zie ook: G. Nekschot, *De zaak Gregorius N. Reconstructie* (Amsterdam 2010) 4.
- 62 Piet-Hein Donner is de kleinzoon van Jan Donner, de minister van Justitie die in 1932 de Wet inzake smalende godslastering introduceerde.
- 63 B. van Stokkom, H. Sackers en J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie* (Meppel 2007) 63.
- 64 Ibidem.
- 65 Zie: hoofdstuk 8 *Propria Cures* en *Provo*.
- 66 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 224-225.
- 67 F. Rose, *The Tyranny of Silence* (Washington D.C. 2016) 39.
- 68 F. Rose, 'Muhammeds ansigt', KulturWeekend, *Jyllands-Posten*, 30 september 2005, 3.
- 69 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 224-225.
- 70 K. Bessems, 'De staat let goed op spotprenten over de islam', *De Pers*, 22 mei 2008. Topambtenaar L. Ongering, de plaatsvervanger van Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid Tj. Joustra, leidde de werkgroep.
- 71 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 225-229. Zie ook: D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015) (e-book).

- 72 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 229-231.
- 73 *Charlie Hebdo* won deze zaak ook in hoger beroep. In de documentaire *C'est dur être aimé par des cons*, van regisseur Daniel Leconte, wordt verslag gedaan van de rechtszaak en de redactievergadering getoond waarin de besluiten vielen over het omslag van no. 712. De documentaire ging op het Filmfestival Cannes 2008 in première.
- 74 De van origine Somalische Ayaan Hirsi Ali kwam in 1992 als vluchteling naar Nederland. Ze studeerde politicologie aan de Universiteit van Leiden en na eerst te zijn ingelijfd bij de PvdA stapte ze later over naar de vvd. Ayaan Hirsi Ali nam afstand van de islam maar binnen de islamitische geloofsregels is 'afvalligheid' een doodzonde. Samen met filmregisseur Theo van Gogh maakte ze de korte film *Submission*, die handelt over de ondergeschikte positie van de vrouw binnen de islam. *Submission* werd 29 augustus 2004 uitgezonden op televisie. Zie: V. Gorlinski, 'Ayaan Hirsi Ali', 11 februari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ayaan-Hirsi-Ali> (13 augustus 2021). Op 2 november 2004 vermoordde Mohammed Bouyeri regisseur Theo van Gogh. In de rechtbank verklaarde hij te hebben gehandeld uit geloof. Zie: P. Cliteur, *Theoterrorism v. Freedom of Speech. From Incident to Precedent* (Amsterdam 2019) 77.
- 75 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 233. Jean Cabut en Georges Wolinski waren aanwezig bij het evenement. Getuige persfoto's tekende Cabut er een spotprent van profeet Mohammed.
- 76 'Stéphane Charbonnier (1967-2015)', 7 januari 2015, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/c/charb.htm> (22 juni 2020).
- 77 F. Vaillant, 'France: Charlie Hebdo, à feu et à sang', 7 januari 2015, website tv5Monde. <https://information.tv5monde.com/info/france-charlie-hebdo-feu-et-sang-9537> (2 mei 2020). Voor de toespraak die Georges Wolinski hield, zie 'Réception en l'honneur des dessinateurs de presse', 5 maart 2006, website discours et communiqués. <http://www2.culture.gouv.fr/culture/actualites/conferen/donnedieu/presse-dessin2006.html> (30 augustus 2021).
- 78 Ch. Huisman, 'Peiling Mohammed tekenen', Buitenland, *de Volkskrant*, 31 januari 2006, 5.
- 79 J. Snoijink, *Getekende vrijheid. Een onderzoek naar de bewegingsvrijheid van politiek tekenaars in Nederland* (Masterscriptie 2007).
- 80 Ibidem.
- 81 Ibidem.
- 82 'René Pétillon (1945-2018)', 19 juni 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/p/petillon_rene.htm (22 juni 2020).
- 83 C. Coroller en P. Nivelles, 'Des dessinateurs surpris par l'emballlement', 3 februari 2006, website Libération. https://www.liberation.fr/evenement/2006/02/03/des-dessinateurs-surpris-par-l-emballlement_28685 (22 juni 2020).
- 84 Ibidem.
- 85 Op de website van *Charlie Hebdo* staat een overzicht van de rechtszaken. Zie: 'Intégristes', website *Charlie Hebdo*. <https://charliehebdo.fr/pages/proces/> (21 januari 2023).
- 86 'Rénald Luzier (1972)', 10 januari 2015, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/j/jul.htm> (22 juni 2020). C. Coroller en P. Nivelles, website Libération, 'Des dessinateurs surpris par l'emballlement'.
- 87 'Julien Berjeaut', 5 september 2008, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/j/jul.htm> (22 juni 2020). C. Coroller en P. Nivelles, website Libération, 'Des dessinateurs surpris par l'emballlement' (22 juni 2020).
- 88 C. Coroller en P. Nivelles, website Libération, 'Des dessinateurs surpris par l'emballlement'.
- 89 Ibidem.
- 90 J. Snoijink, *Getekende vrijheid*, 11.

- 91 Later bleek dat het MDI zich had laten gebruiken door imam Abdul-Jabbar van de Ven. De imam organiseerde een 'klachtenregen' over Gregorius Nekschot. Een en ander kon worden vastgesteld omdat steeds sprake was van dezelfde klacht, inclusief dezelfde spel- en schrijffouten. Zie: K. Bessems, 'Preker "triggerde" klachten', *De Pers*, 26 maart 2010, 1-2.
- 92 Nekschot bedoelde hier Wouter Bos, in 2007 politiek leider van de Partij van de Arbeid (PvdA).
- 93 J. Snoijink, *Getekende vrijheid*, 11.
- 94 'Willem (*HP/De Tijd*) wint Inktspotprijs 2006 (2)', Algemeen Nederlands Persbureau ANP, 16 januari 2007. Zie ook: O. van Ditzhuijzen 'Een fijne poot, een goede grap en kunnen tekenen; Het Persmuseum toont 180 politieke tekeningen', *nrc.next*, 26 maart 2007, 28.
- 95 Met zijn idee Israël te koppelen aan een concentratiekamp stond Holtrop niet alleen. Een vergelijkbare prent van de Vlaamse tekenaar Luc Descheepmaeker, bekend onder het pseudoniem O-Sekoer, won in 2016 de *special prize* tijdens de tweede *International Holocaust Cartoon Contest* in Teheran. Het leverde Descheepmaeker duizend dollar op. Zie: 'Torhout fier op cartoonist die in Teheran prijs won', 12 augustus 2016, website Joods Actueel. <https://joodsactueel.be/2016/08/12/holocaustleraar-uit-torhout-verwijderd-snel-antisemitische-prijscartoon/> (18 mei 2020).
- 96 Hans IJsselstein Mulder (1945-2012) richtte in 1980 Stichting Pers & Prent op met als doel het verzamelen, exposeren en publiceren van literatuur, prenten en tekeningen op het gebied van politieke satire.
- 97 Interview met Henk Steenhuis, 4 februari 2020. Henk Steenhuis verbleef in de periode 1989-1994 als freelancejournalist te Parijs en ontmoette Bernhard Holtrop tijdens exposities, vernissages et cetera. Nadat Henk Steenhuis in 2001 was benoemd tot hoofdredacteur van het opinieweekblad *HP/De Tijd* besloot hij Holtrop, in plaats van Frits Müller (1932-2006), aan te stellen als politiek tekenaar.
- 98 Ariane de Ranitz, verslag van de jurybijeenkomst Inktspotprijs 2006 in de Openbare Bibliotheek te Utrecht op 29 november 2006.
- 99 Het Openbaar Ministerie verdacht Gregorius Nekschot van het beledigen dan wel het aanzetten tot haat jegens bepaalde groepen, zoals gesteld in de artikelen 137 c en d van het Wetboek van Strafrecht.
- 100 'Censorship and self-censorship in the 21st century. The case of Gregorius Nekschot', website Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG. <http://www.iisg.nl/exhibitions/censorship/pm-neksch2.php> (29 juli 2021).
- 101 J. Staal, *Politiek Kunstbezit II Vrijdenkersruimte* (2010) 27-29.
- 102 Brief in antwoord op vragen van de Kamerleden Van der Ham (D66), Bosma (PVV) en Teeven (VVD). KST 119808.
- 103 S. Wynia, 'De touwtjes strakker', *Elsevier*, 24 mei 2008, 12-13.
- 104 B. Steinmetz, 'Willem als collega solidair met Gregorius Nekschot', *Persmuseum Nieuws* 19, juni 2008, 2. *Willem in geuren en kleuren* betrof een expositie van in *HP/De Tijd* gepubliceerde politieke prenten.
- 105 B. Steinmetz, 'Willem als collega solidair met Gregorius Nekschot', 2.
- 106 Interview met Bernhard Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 107 'Merkel honours Danish Muhammad cartoonist Westergaard', 8 september 2010, website BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-11236158> (16 juni 2020).
- 108 J. Staal, *Politiek Kunstbezit II Vrijdenkersruimte* (2010).
- 109 K. Beekman, 'Overheids censuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en persvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 150.
- 110 Ibidem.

- 111 A. Luymes, 'Franse prijs voor tekenaar Willem Holtrop', Algemeen Nederlands Persbureau ANP, 3 februari 2013. Zie: P. Vermaas, 'Cartoonist Willem krijgt Franse prijs', *NRC Handelsblad*, 4 februari 2013. Zie ook: P. Vermaas, 'Sarkozy vroeg er gewoon om', Cultureel Supplement, *NRC Handelsblad*, 14 maart 2013, 2-3.
- 112 P. Barsony, 'Angoulême, Vuillemin et Hitler', 31 januari 1995, website Libération. https://www.liberation.fr/tribune/1995/01/31/angouleme-vuillemin-et-hitler_117956/ (23 mei 2022). Zie ook: 'Le "Hitler = ss", de Vuillemin et Gourio, en correctionnelle Les limites du second degré', 3 juni 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/06/03/le-hitler-ss-de-vuillemin-et-gourio-en-correctionnelle-les-limites-du-second-degre_4139291_1819218.html (23 mei 2022).
- 113 D. Pasamonik 'Angoulême 2013. Le "scandale" du Grand Prix accordé à Willem', 5 februari 2013, website Actua BD. <https://www.actuabd.com/Angouleme-2013-Le-scandale-du> (18 mei 2021).
- 114 Holtrop zou in zijn gehele loopbaan slechts één keer een publieksprijs winnen: de Junior Inktspotprijs 2008. De prijs was in 2005 door het Permuseum en de Stichting Pers & Prent in het leven geroepen om het onderwijs attent te maken op de educatieve waarde van spotprenten. Leerlingen kozen uit de spotprenten van achtentwintig tekenaars, die ieder zes tekeningen hadden ingezonden, voor Holtrops prent 'rookverbod'. Zie: S. Lindenburg, 'Tekenaar Holtrop wint Inktspotprijs', 13 maart 2009, website Villamedia. <https://www.villamedia.nl/artikel/tekenaar-holtrop-wint-inkspotprijs> (18 mei 2021).
- 115 D. Pasamonik 'Angoulême 2013. Le "scandale" du Grand Prix accordé à Willem', 5 februari 2013, website Actua BD. <https://www.actuabd.com/Angouleme-2013-Le-scandale-du> (18 mei 2021).
- 116 J. Pollmann, 'Cri de cartoon', *de Volkskrant*, 28 januari 2014, 5.
- 117 Ibidem.
- 118 Ph. Dagen, 'Willem, le récit en noir et blanc', Culture portrait, *Le Monde*, 3 juni 2003. De eerdergenoemde bewonderaar en uitgever Jean-Pierre Faur speelde hierbij een belangrijke rol als tussenpersoon.
- 119 De Bibliothèque national de France (BnF) richt zich vanaf 2007 bewust op politieke prenten. In 2011 kocht men het archief van Georges Wolinski op. Zie: 'Plus de 1000 dessins de Wolinski dans Gallica', website BnF. <https://www.bnf.fr/fr/plus-de-1-000-dessins-de-wolinski-dans-gallica> (23 januari 2023).
- 120 M. Cohen, 'Franse nationale bibliotheek koopt alle tekeningen van Willem', 18 februari 2016, website Vrij Nederland. <https://www.vn.nl/franse-nationale-bibliotheek-koopt-alle-tekeningen-van-willem/> (23 oktober 2017).

16 LA VIE DE MAHOMET

- 1 H. IJsselstein Mulder en A. de Ranitz, *Politiek in Prent 2006* (Utrecht 2006). Voor een gedetailleerd verslag van de gang van zaken in Denemarken: F. Rose, *The Tyranny of Silence* (2de ed.; Washington 2016).
- 2 H. IJsselstein Mulder en A. de Ranitz, *Politiek in Prent 2006* (Utrecht 2006) 6.
- 3 Koran 33:21.
- 4 H. Jansen, 'Sharia en jihad versus vrijheid en vrede', in: eds., W. van Rooy en S. van Rooy, *De islam. Kritische essays over een politieke religie* (Antwerpen 2010) 415-416. Zie ook: M. Hofmann, 'The concept of al-Insân al-Kâmil as a cultural phenomenon and its implications for Muslim-West relations', *Islamic Studies* 42, no. 1 (2003) 137-146, aldaar 143.
- 5 T. Burckhardt, *Mirror of the intellect. Essays on traditional science and sacred Art* (Albany 1987) 219-235.

- 6 Department of Islamic Art, 'Figural representation in Islamic art', oktober 2001, website The Metropolitan Museum of Art. http://www.metmuseum.org/toah/hd/figs/hd_figs.htm (24 december 2020). Zie ook: B. Schut, 'In het oog van de beeldenstorm', *De Groene Amsterdammer* 3, 14 januari 2015, 24-29.
- 7 *Inferno canto* 28.
- 8 'The Divine Comedy', 27 mei 2020, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/The-Divine-Comedy>. (13 augustus 2021). Zie ook: P. de Ventura, 'Dante [and Islam]', in: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History* 4 (Leiden 2012), 779-787.
- 9 Zineb El Rhazoui (Casablanca, 1982) studeerde aan de Sorbonne te Parijs en zette zich in voor de mensenrechten. Zie: V. Coen en G. Vandenberghe, 'Reportage Zineb El Rhazoui. Rien n'est pardonné', website Dailymotion (2020) <https://www.dailymotion.com/video/x7r5f19> 12 januari 2016. J. Witkam, 'Het leven van Mohammed verstript', *Cultureel Supplement, NRC Handelsblad*, 11 januari 2013, 7.
- 10 S. Charbonnier en Z. El-Rhazoui, *La vie de Mahomet* (Parijs 2013).
- 11 J. Witkam, 'Het leven van Mohammed verstript', 3.
- 12 M. Cohen, 'Tekenaar Bernhard "Willem" Holtrop', *Vrij Nederland*, 6 april 2013, 26-32.
- 13 Al-Malahem Media, *Inspire*, Summer 1431 | 2010.
- 14 S. Charbonnier, *Brief aan de huichelaars die het racisme voeden* (Amsterdam 2015) 57.
- 15 'Mohamed Geele, agresseur du caricaturiste danois, risque 12 ans de prison', 4 februari 2011, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/a-la-une/article/2011/02/04/mohamed-geele-agresseur-du-caricaturiste-danois-risque-12-ans-de-prison_1475103_3208.html (24 juni 2021).
- 16 Het essay zou ook in Nederland verschijnen. Zie: S. Charbonnier, *Brief aan de huichelaars die het racisme voeden* (Amsterdam 2015).
- 17 S. Charbonnier, *Brief aan de huichelaars die het racisme voeden*, 31.
- 18 Ibidem, 37.
- 19 Ibidem, 45.
- 20 Artikel 1 is een aantal keren aangepast, voor het laatst in 2008. De Nederlandse vertaling van het volledige artikel is niet fraai: Frankrijk is een ondeelbare, seculiere, democratische en sociale Republiek. Het zorgt voor gelijkheid voor de wet van alle burgers zonder onderscheid van afkomst, ras of religie. Het respecteert alle overtuigingen. De organisatie is gedecentraliseerd. De wet bevordert de gelijke toegang van vrouwen en mannen tot verkiezingsmandaten en verkiezingsfuncties, evenals tot professionele en sociale verantwoordelijkheden.
- 21 Ibidem, 31.
- 22 Ibidem, 65.
- 23 'Charlie Hebdo', website France Culture. <https://www.franceculture.fr/theme/charlie-hebdo> (7 mei 2022).
- 24 N. Petrikowski, 'Charlie Hebdo shooting', 1 januari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Charlie-Hebdo-shooting> (24 juni 2021).
- 25 In Frankrijk staat is bekend als Daesh.
- 26 N. Petrikowski, 'Charlie Hebdo shooting', 1 januari 2021, website Encyclopedia Britannica.
- 27 Ibidem.
- 28 N. Pas, *De razende republiek*, 176.
- 29 Bernhard Holtrop, e-mail 16 januari 2017.
- 30 Interview met Bernhardt Holtrop en Medi Brath, Île de Groix, 9 november 2018.
- 31 Ibidem.
- 32 Ibidem.

- 33 M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 34 Ibidem.
- 35 M. Kruk, 'Ik ben ziek van al dit geweld', *De Groene Amsterdammer* 3, 14 januari 2015.
- 36 'Catherine Meurisse (1980)', 7 april 2020, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/m/meurisse_catherine.htm (24 juni 2021). M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 37 Ibidem.
- 38 A. Korteweg, 'Willem lacht om zijn nieuwe vrienden', Ten eerste, *de Volkskrant*, 10 januari 2015, 8.
- 39 'Willem: "Nous vomissons sur ceux qui, subitement, disent être nos amis"', 10 januari 2015, website Le Point. https://www.lepoint.fr/societe/willem-vomit-sur-ceux-qui-subitement-disent-etre-nos-amis-10-01-2015-1895408_23.php (25 juni 2021).
- 40 M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 41 Angélique Le Corre.
- 42 Gérard Biard was 'hoofdredacteur tekst' en verbleef tijdens de aanslag op 15 januari 2020 in Londen.
- 43 Dominique Strauss-Kahn (1949) is een door schandalen omgeven Frans politicus van de Parti Socialiste, ps. Vóór de aanslag werd Richard Malka door een deel van de medewerkers – onder wie Bernhard Holtrop – gewantrouwd omdat hij nauwe banden onderhield met Philippe Val. Zie: D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015).
- 44 Journalist Fabrice Nicolino overleefde de aanslag. Eerder, op 29 maart 1985, raakte hij gewond als gevolg van een islamistisch geïnspireerde bomaanslag op de bioscoop Rivoli Beaubourg te Parijs.
- 45 Philippe Lançon overleefde de aanslag ternauwernood. Hij publiceerde in 2018 het boek *Le Lambeau* (De Flard) over zijn ervaringen.
- 46 Simon Fieschi was webmaster en receptionist, hij zou overleven.
- 47 De joodse Elsa Cayat (1960-2015) was psychiater en psychoanalyticus. Ze schreef een tweewekelijkse column voor *Charlie Hebdo*.
- 48 De familie van Stéphane Charbonnier bejegende Jeanette Bougrab op onheuse wijze. Ze voelde zich gedwongen foto's te publiceren die haar relatie met Charbonnier ondubbelzinnig aantoonde. Een pijnlijke affaire. Zie: B. Jeudy, 'Jeanette Bougrab. Personne ne pourra m'enlever ma relation avec Charb', 10 januari 2015, website Paris Match. <https://www.parismatch.com/Actu/Societe/Jeanette-Bougrab-Personne-ne-pourra-m-enlever-ma-relation-avec-Charb-687040> (20 november 2020).
- 49 Medi Brath en Bernhard Holtrop wisten ook nog te melden dat de eilandbewoners een gewapende burgerwacht wilden vormen om hen te beschermen. Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 50 M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 51 De Algerijn Mustapha Ourrad (1954-2015) studeerde aanvankelijk medicijnen maar was geïnteresseerd in kunst en literatuur. Hij emigreerde in 1974 en werd Frans staatsburger in 2014.
- 52 M. Cohen, 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17 januari 2015, 16-22.
- 53 'Handen af van onze vrijheid!', 8 januari 2015, website NOS. <https://nos.nl/artikel/2012330-handen-af-van-onze-vrijheid> (26 november 2021).
- 54 'Contre le terrorisme, la plus grande manifestation jamais recensée en France', 12 januari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/11/la-france-dans-la-rue-pour-defendre-la-liberte_4553845_3224.html (20 november 2020).
- 55 Pascal Lamy (1947) – lid van de Parti Socialiste (ps) – was directeur-generaal van de Wereldhandelsorganisatie (wto) en Eurocommissaris voor Handel. 'Pour Marine Le Pen,

l'exclusion du FN de la marche républicaine est "une manœuvre politicienne", 8 januari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/08/la-presence-ou-non-du-fn-a-la-marche-republicaine-de-dimanche-fait-debat_4552008_3224.html (20 november 2020).

- 56 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 57 J. Antonissen, 'Een grap passeert niet meer tegenwoordig. Een grap geldt als een belediging', *Humo*, 13 januari 2015, 5-6.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem.
- 60 Laurent Sourisseau zou later een boek wijden aan de gebeurtenissen tijdens de aanslag: L. Sourisseau, *Une minute quarante-neuf secondes* (Arles 2019). De titel verwijst naar de duur van de verschrikkingen.
- 61 P. Giesen, 'Cartoonbakker', *de Volkskrant*, 27 april 2016, 10-11.
- 62 Ibidem.
- 63 Ibidem.
- 64 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 299-302.
- 65 L. Godignon, 'Luz, rescapé de Charlie Hebdo: "L'humour, ça ne tue personne"', 1 februari 2015, website L'Express. https://www.lexpress.fr/actualite/societe/video-luz-rescape-de-charlie-hebdo-l-humour-ca-ne-tue-personne_1647096.html (20 november 2020).
- 66 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 301.

17 NASLEEP AANSLAG

- 1 R. Bacqué, "'Charlie Hebdo': le casse-tête de la reconstruction", 19 februari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/m-actu/article/2015/02/19/charlie-hebdo-le-casse-tete-de-la-reconstruction_4578595_4497186.html (10 december 2020).
- 2 Ibidem.
- 3 P. Giesen, 'Het rekruteren gaat moeizaam', Ten eerste, *de Volkskrant*, 25 februari 2015, 15.
- 4 Islamitische Staat (IS) staat in Frankrijk bekend als État islamique (EI) of Daesh.
- 5 N. Pas, *De razende republiek*, 171-184.
- 6 N. Pas, *De razende republiek*, 171-184. Zie ook: 'Attaques à Paris: le point sur l'enquête et le déroulé des attaques', 14 november 2015, website Le Monde. http://www.lemonde.fr/societe/article/2015/11/13/fusillade-meurtriere-a-paris_4809485_3224.html (12 november 2012).
- 7 Zie: hoofdstuk 15 Wederopstanding en Nekschot.
- 8 D. Robert, *Mohicans* (Parijs 2015) (e-book).
- 9 D. Try, 'Denis Robert: "on a volé leur âme..."', 14 december 2015, website Diacritik. <https://diacritik.com/2015/12/14/denis-robert-on-a-vole-leur-ame/> (26 november 2020).
- 10 P. Giesen, 'Cartoonbakker', *de Volkskrant*, 27 april 2016, 10-11.
- 11 Interview met Medi Brath en Bernhard Holtrop, Île de Groix, 9 november 2018.
- 12 B. Holtrop, 'Mourir? Plutôt crever!', Autre Chose, *Charlie Hebdo* nr. 1242, 11 mei 2016.
- 13 Ibidem.
- 14 T. Thil, *Le rire de Willem*, 2019, website Vimeo. <https://vimeo.com/380279721> (25 juni 2021).
- 15 A. Dekker, "'De slachtoffers zijn de grote afwezigen'", *De Groene Amsterdammer* 47, 18 november 2020, 24.
- 16 Riss, 'Les nouveaux visages de la censure', *Charlie Hebdo* 1433, 7 januari 2020. Riss is het pseudoniem van hoofdredacteur Laurent Sourisseau.
- 17 Y. Haenel, 'Procès des attentats de janvier 2015. Le premier jour', 3 september 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/09/proces-attentats/proces-des-attentats-de-2015-le-premier-jour/> (26 oktober 2020).

- 18 'La couverture à laquelle vous n'échapperez pas', 1 september 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/09/societe/la-couverture-a-laquelle-vous-nechapperez-pas/> 26 oktober 2020.
- 19 "Charlie Hebdo" republier les caricatures de Mahomet qui en avaient fait la cible des djihadistes', 1 september 2020, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2020/09/01/charlie-hebdo-republie-les-caricatures-du-prophete-mahomet-qui-avaient-fait-du-journal-la-cible-des-djihadistes_6050580_3236.html (25 juli 2021).
- 20 'La une de Charlie fait la une des journaux (enfin presque)', 4 september 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/09/mediatoc/la-une-de-charlie-fait-la-une-des-journaux-enfin-presque/> (26 oktober 2020).
- 21 Y. Haenel, 'Dernier jour: le verdict', 16 december 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/12/proces-attentats/dernier-jour-le-verdict/?> (17 december 2020).
- 22 N. Devanda, 'Richard Malka: "Nous ne sommes pas animés d'un sentiment de vengeance mais de l'envie de comprendre"', 16 december 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/12/proces-attentats/richard-malka-nous-ne-sommes-pas-animes-dun-sentiment-de-vengeance-mais-de-lenvie-de-comprendre/?> (17 december 2020).
- 23 Ibidem.
- 24 A. Korteweg, 'Willem lacht om zijn nieuwe vrienden', Ten eerste, *de Volkskrant*, 10 januari 2015, 8.
- 25 J. Pollmann, 'Willem met frisse woede immer links', Kunst, *de Volkskrant*, 19 november 2016, 27.
- 26 F. Therin, 'Pegida veut tirer profit des attentats en France', 12 januari 2015, website Le Point. https://www.lepoint.fr/monde/pegida-veut-tirer-profit-des-attentats-en-france-12-01-2015-1895881_24.php (13 mei 2020). Zie ook: A. Korteweg, 'Willem lacht om zijn nieuwe vrienden', Ten eerste, *de Volkskrant*, 10 januari 2015, 8.
- 27 Bernhard Holtrop, e-mail 11 juni 2020.
- 28 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 45. Zie ook: J. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaats ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-158.
- 29 J. Bourke, *A modern history of sex: pornography*, 6 januari 2022, lezing Gresham College. (5 maart 2022).
- 30 Ibidem.
- 31 Het betrof een advertentie van het spijkerbroekmerk Buffalo Jeans.
- 32 Helmut Newton (1920-2004) was een beroemd modefotograaf. Zijn foto's hadden vaak een erotische inslag. Zie: Helmut Newton Foundation. <https://helmut-newton-foundation.org/en/> (3 mei 2022).
- 33 B. Holtrop, 'Parijs, alsof u er zelf bij was', *De Zwijger*.
- 34 F. Bramlett, R. Cook en A. Meskin ed., *The Routledge Companion to Comics* (New York 2017) 2.
- 35 D. Worden, ed., *The comics of R. Crumb. Underground in the Art Museum* (Jackson Mi. 2021) 7-8.
- 36 *Libération* plaatste op 7 februari 2020 een prent op Facebook met Marine Le Pen als huisvrouw met stoffer en blik. 'Pas mal dans le genre dessin sexiste,' aldus een reactie.
- 37 K. Jager, 'Iedereen is tegenwoordig maar gekwetst', Cultuur en Media, *Trouw*, 6 april 2021, 10-11.
- 38 Bernhard Holtrop, e-mail 1 april 2020.

- 39 G. van Langendonck, 'Cartoonist Willem stopt bij Libération', Cultuur, *NRC Handelsblad*, 18 maart 2021, 2.
- 40 Ibidem. Zie ook: Twitter-bericht @libe, 31 maart 2021, 7:45 a.m. <https://twitter.com/libe/status/1377134844115742721>. En zie: R. Kagie, 'Te anarchistisch om ergens bij te horen', *Argus* 99, 30 maart 2021, 10-11.
- 41 Perstekenaar Albert Hahn sr. vormt een uitzondering. Hij overleed op 3 augustus 1918 en werd begraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Een jaar later werd ter nagedachtenis een grafmonument van de beeldhouwer Hildo Krop (1884-1970) onthuld. Volgens een persbericht onder grote publieke belangstelling. Zie: 'Een monument voor Albert Hahn', *Het Volk*, 29 september 1919, 1.
- 42 Twitterbericht @cocoboer, 8 maart 2021, 1:09 p.m. <https://twitter.com/cocoboer/status/1368896580686864386>.

CONCLUSIE

- 1 K. Jager, 'Iedereen is tegenwoordig maar gekwetst', Cultuur en Media, *Trouw*, 6 april 2021, 10-11.
- 2 De Amerikaanse historicus Robert Paxton brak het Franse debat open met zijn klassieker *Vichy France. Old guard and new order, 1940-1944* (New York 1972).
- 3 W. Voordouw, 'Een succesvolle viezerik', *Het Vrije Volk*, 21 mei 1987, 18.
- 4 P. Giesen, 'Cartoonbakker', *de Volkskrant*, 27 april 2016, 10-11.
- 5 Ch. Delporte, *Charlie Hebdo*, 143.
- 6 P. Steenhuis, 'Spotstrip over prins Bernhards scandalieuze leven verschijnt na 47 jaar ook in Nederland', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 4 april 2024.

BIJLAGE

Alfabetisch overzicht van gesprekspartners. Jeane Holtrop is daarnaast regelmatig telefonisch geconsulteerd.

Medi Brath	9 november 2018
Ineke Hillen	14 mei 2018
Lodewijk Brunt †	8 mei 2019
Mischa Cohen	30 juni 2017 en 9 augustus 2019
Philip Freriks	2 november 2017 en 4 december 2017
Julius de Goede	3 december 2018
Sarah Hart	15 mei 2017
Bernhard Holtrop	14 september 2017 en 9 november 2018
Jeane Holtrop †	25 november 2016, 2 december 2016, 27 januari 2017 en 24 maart 2017
Elma Huisingsh	16 mei 2018
Ron Kaal	22 maart 2017
Ina Keur	22 november 2016, 30 november 2016 en 7 februari 2017
Gabriël Kousbroek	17 maart 2020
Jan van Krieken	5 augustus 2019
Paul de Lussanet	28 maart 2018
Nels van Malsen	23 mei 2017, 8 juni 2017, 24 mei 2018 en 19 december 2018
Hans Metz	2 augustus 2017 en 9 januari 2018
Vic van de Reijt	10 maart 2020
Jan Ridderbos †	23 december 2016
Ina Rilke	11 juni 2018
Henk Steenhuis	13 juni 2017 en 4 februari 2020
Joost Swarte	9 januari 2018
Fiel van der Veen	16 april 2019
Koos van Weringh	30 en 31 augustus 2017
Jacqueline Wesselius	28 februari 2019
Rudi Wester	31 mei 2018
Cees Wiebes	8 oktober 2016
Chris van der Wilde †	25 november 2016, 2 december 2016, 27 januari 2017 en 24 maart 2017
Deborah Wolf	3 mei 2017, 8 juni 2017 en 24 mei 2018
Peter Yska †	7 februari 2017

WOORD VAN DANK

Grote dank gaat uit naar de promotor prof. dr. Henk te Velde en copromotor dr. Niek Pas. In alfabetische volgorde hebben onderstaand vermelde personen belangeloos een grotere of kleinere bijdrage geleverd aan *Provo van de politieke pornografie. Leven en werk van Bernhard Willem Holtrop*.

Jon van den Berg	Erna Kortlang
Elliott Bickerton	Melvin Koster
Dick Boll	Pascal Leroi
Victor Boswijk	Frans Lieshout
Leny van Dijk	Ada Matze-Leene
Maurits Dirksen	Nico Mul
Kathinka Dittrich	Gregorius Nekschot (pseudoniem)
Peter van Dongen	Lou van Nimwegen
Roel van Duijn	Dik, Hans en Lies van Opstal
Jop Euwijk	Leonard Ornstein
Ad Fransen	Max Pam
Hanneke Glas	Paul Peet
Jaco Groot	Ariane de Ranitz
Tadzik de Haas	Xandra Stoelinga-van der Wilde
Grietje van Heijningen	Geerten Waling
Elisabeth Hietkamp-de Vries	Rudi Wester
Aukje Holtrop	Ger van Wulfen
Harold de Jong	Elsbeth Zwart

Rest nog de medewerkers te bedanken van de volgende instituten:

irwo/UBA Boekendepot Universiteit van Amsterdam
Bijzondere collecties Universiteit van Amsterdam
Gemeentearchief Hoogezand-Sappemeer (Historisch Archief Midden-Groningen)
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)
NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
Noord-Hollands Archief
Regionaal Archief Zuid-Utrecht
Literatuurmuseum Den Haag

BIBLIOGRAFIE

- Abrahams, A., *mm2. Experimentele film in Nederland vanaf 1960* (Amsterdam 2004) 231-232.
- Adler, A. e.a., 'Soutien d'une vingtaine de personnalités à Philippe Val', *Le Monde*, 13-7-2008.
- Al-Malahem Media, *Inspire*, Summer 1431 | 2010.
- Amerongen, A. van, 'Column', Opening, *de Volkskrant*, 15-1-2019, 10.
- 'Anarchist ageerde tegen Claus von Amsberg', *Algemeen Handelsblad*, 29-6-1965, 2.
- Antonissen, J., 'Een grap passeert niet meer tegenwoordig. Een grap geldt als een belediging', *Humo*, 13-1-2015, 5-6.
- Arnoldussen, P., 'Leven, nou ja... maar reizen!', *Het Parool*, 1-2-1997.
- B., 'Rust en Orde', Voor u uitgelezen, *De Waarheid*, 6-5-1972, 4.
- 'Bad Ermelo', *Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant*, 1-8-1936.
- Baum, K., 'The sex of the Situationist International', *October* 126 (2008) 23-43.
- Bayon en Ph. Casoar, 'Willem le maudit', *Libération*, 9-3-1985.
- Beekman, K., 'Overheidscensuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 137-152.
- Behrendt, F., 'Fanmail van een tekenaar', Kunst, *Het Parool*, 13-9-1968, 4.
- Bessemers, K., 'De staat let goed op spotprenten over de islam', *De Pers*, 22-5-2008.
- Bessemers, K., 'Preker "triggerde" klachten', *De Pers*, 26-3-2010, 1-2.
- Beusekom, W. van, 'Logies geweigerd', *Limburgs Dagblad*, 3-10-1970, 25.
- Bibeb, 'Siné: Ik vind de Fransen weezinwekkend', *Vrij Nederland*, 3-4-1965, 3 en 6.
- Bie, R. van der en J. Latten, *Babyboomers. Indrukken vanuit de statistiek* (Den Haag en Heerlen 2012).
- Bletz, J., 'Frans satirisch tijdschrift voert totale oorlog tegen autoriteiten', ps, *Het Parool*, 13-4-1963, 3.
- Blink, P. van den, *121 rue de Lille. Nederland aan de Seine* (Amsterdam 2007).
- Bloemendaal, W. en A. van der Louw, 'Vietnam. Malsen Frank Lodeizen', *Hitweek*, 1-4-1966, 4.
- Blom, J., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaat ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-158.
- Bobet, Ch. en O. Vaudelle, *Moi, Odile, la femme à Choron. La petite histoire de Hara-Kiri et Charlie-Hebdo* (Parijs 1983).
- 'Boekenetalage', Binnenland, *Trouw*, 9-5-1968, 6.
- Bolt Rasmussen, M., 'The Situationist International(s). The realization of art', *The International Journal of Aesthetics and Philosophy of Culture* III, 3, (2020) 7-14.
- Boogaard, R. van den, 'De leukste krant op aarde', Zaterdagbijvoegsel, *NRC Handelsblad*, 3-12-1994, 4.

- Boomen, G. van den, *Een kat heeft negen levens. Negentien jaren 'De Nieuwe Linie'* (Aalsmeer 1988).
- Braam, G., 'Praamstra's: van beurtschipper tot fouragehandelaar', *'t Olde Guet* 8 (2008) 12.
- Bramlett, F., R. Cook en A. Meskin ed., *The Routledge companion to comics* (New York 2017).
- Bresser, J.P., 'De wonderbaarlijke lotgevallen van vier vrolijke kunstenaars uit een bekende Parijse kolonie', *de Volkskrant*, 26-9-1970, 29.
- Breton, A., *Anthologie de l'humour noir* (Parijs 1940).
- Bronstein, C., 'Seeds of discontent. The failed promise of the sexual revolution for women', *Battling Pornography. The American feminist anti-pornography movement, 1976-1986* (Cambridge 2011) 25-37.
- Bruijn, J. en G. Puchinger, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985).
- Brusse, M., e.a., *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970).
- Brusse, P., *Onder de mensen. M.J. Brusse (1873-1941) journalist* (Amsterdam 2017).
- Buch, L. de, 'Ontmoeting met Siné', *Kunst, Algemeen Handelsblad*, 18-3-1966, 13.
- Bueren, P. van, 'Dagopeningen van Wibo', *De Tijd*, 27-11-1971, 9.
- Buikhuisen, W., *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965).
- Burckhardt, T., *Mirror of the intellect. Essays on traditional science and sacred art* (Albany 1987).
- Caritte, J-F, en F. Ribaire, 'Willem', *Rock Hardi* 28, 1998.
- 'Cartoon over Koningin is een knappe imitatie', *Het Vrije Volk*, 2-3-1968, 11.
- Cavanna, F., *Les Ritals* (Parijs 1980).
- Cavanna, F., *Les Russkoffs* (Parijs 1980).
- Cavanna, F., *Bête et méchant* (Parijs 1981).
- Charbonnier, S. en Z. El-Rhazoui, *La vie de Mahomet* (Parijs 2013).
- Charbonnier, S., *Briefaan de huichelaars die het racisme voeden* (Amsterdam 2015).
- Chavannes, M., 'Frankrijks visuele politieke geweten', *NRC Handelsblad*, 6-6-1998, 5.
- Chevret-Castellani, Ch., 'Libération: Discours sur les crises d'un quotidien', *NecPlus | Communication & langages* 189 (2016) 3-23.
- Clayton, T., *James Gillray. A Revolution in satire* (Londen en New Haven 2022).
- Cliteur, P., *Theoterrorism v. freedom of speech. From incident to precedent* (Amsterdam 2019).
- Cohen, M., 'Beatrix te woord staan zou hypocriet zijn', *Vrij Nederland*, 6-4-2013, 26.
- Cohen, M., 'Hoe politiek tekenaar Willem zijn carrière begon bij Provo', *Vrij Nederland*, 30-9-2016.
- Cohen, M., 'Niet bumsen bij Otto Mühl', *Vrij Nederland*, 29-5-2013.
- Cohen, M., 'Tekenaar Bernhard "Willem" Holtrop', *Vrij Nederland*, 6-4-2013, 26-32.
- Cohen, M., 'Willem en Charlie Hebdo na 7/1/15', *Vrij Nederland*, 17-1-2015, 16-22.
- 'Comité vraagt gratie voor Leids student', *Algemeen Handelsblad*, 19-12-1967, 4.
- Crinière, V., e.a., 'Siné, ça marque!', *Le Cours du Temps* 16 (2006).
- Dagen, Ph., 'Willem, le récit en noir et blanc', *Culture portrait, Le Monde*, 3-6-2003.
- Davidson, S., 'Zwart op witboek welvaart', *OM* 4, 1971.
- Dekker, A., 'De slachtoffers zijn de grote afwezigen', *De Groene Amsterdammer* 47, 18-11-2020, 24.
- Delporte, Ch., *Charlie Hebdo. La folle histoire d'un journal pas comme les autres* (Parijs 2020).
- Demarre, A., *L'Enragé. Les 12 numeros enfin réunis!* (Parijs 2018).
- Dijs, D., 'Het liefst een actuele prent', *De Spiegel* 45, 1963, 45.
- Dings, M., 'Altijd heibel', *HP/De Tijd*, 7-8-2009.

- Ditzhuijzen, O. van, 'Een fijne poot, een goede grap en kunnen tekenen; Het Persmuseum toont 180 politieke tekeningen', *nrc.next*, 26 maart 2007, 28.
- Does, J. van der, *Biografisch woordenboek van het protestants-christelijk onderwijs* (Zeist 1949).
- Doorn, F. van, 'Sex leed onder lengte', *Het Parool*, 29-10-1971, 17.
- Dop, C. van, 'Met de carbonist', *Nieuwe Leidsche Courant*, 17-11-1962, 18.
- Dorothy George, M., *English political caricature to 1792. A study of opinion and propaganda* (Oxford 1959).
- Driel, J. van en R. Honings, 'Bij wijze van inleiding', in: J. van Driel en R. Honings, eds., *Pornografie in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam 2012) 7-11.
- Duijn, R. van, 'Inleiding tot het provocerend denken', *Provo* 1 (Amsterdam 1965).
- Duijn, R. van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985).
- Duk, W., 'Harde levenslessen in het verre Hoogezand', *Elsevier*, 17-12-2011, 146-150.
- Dull, B., 'Sores en roddels leidden tot boek en feest', *Het Parool*, 28-9-1970, 9.
- Duret-Pujol, M., 'Coluche président! (30 octobre 1980-16 mars 1981)', in: M. Duret-Pujol ed., *Comique et Politique. Chez les modernes et les anciens* (Bordeaux 2016) 183-210.
- 'Een monument voor Albert Hahn', *Het Volk*, 29-9-1919, 1.
- Eijden-Andriessen, C., 'Idil, "richtingwijzer in een labyrint". De geschiedenis van een katholieke recensiedienst in vogelvucht', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en persvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 105-120.
- Eijk, I. van, *Voorhoede van een andere tijd. Bloei en teloorgang van Studenten Sociëteit Olofs-poort* (Amsterdam 2001).
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).
- Elsken, E. van der, *Een liefdesgeschiedenis in Saint Germain des Prés* (Amsterdam 1956).
- 'Elsinga, A.', *De Harderwijker*, 8-2-1929, 2.
- 'Erelidmaatschap', *Propria Cures* 19, 18-2-1967, 1.
- 'Ermelo', *De Harderwijker*, 19-10-1934, 2.
- 'Ermelo. Brand', *Veluws Nieuwblad*, 26-5-1966, 1.
- 'Ermelo. GeTrouw', *Veluws Nieuwsblad*, 23-4-1970, 6.
- 'Ermelo. OnderTrouw', *Veluws Nieuwsblad*, 26-3-1970, 8.
- Faur, J-P. ed., *Willem, Complet! La Revu de presse de Charlie Hebdo 1969-1981* (Parijs 1983).
- Faur, J-P. ed., *Le bon, Le Vrai, Le Beau 1968-2018. 50 ans de revue de presse de Willem* (Parijs).
- Fekkes, J., *De god van je tante, ofwel het Ezel-proces van Gerard Cornelis van het Reve* (Amsterdam 1968).
- Forcadell, F., *Le guide du dessin de presse. Histoire de la caricature politique française* (Parijs 1989).
- Fox, M., 'Otto Muehl, actionist artist and provocateur, dies at 87', Section A, *The New York Times*, 3-6-2013, 18.
- Freriks, Ph., 'Sade wordt nog altijd beschouwd als de duivel', Het Vervolg, *de Volkskrant*, 20-5-1989, 3.
- Freriks, Ph., 'Journalistiek komt van journal en daar werken we voor', Vervolg, *de Volkskrant*, 3-6-1989, 53.
- Gieben, S., 'De vader van de cult-strip. Olaf Stoop 1945-1998', *Elsevier*, 14-3-1998, 133.
- Giesen, P., 'Het rekruteren gaat moeizaam', Ten eerste, *de Volkskrant*, 25-2-2015, 15.

- Giesen, P., 'Cartoonbakker', *de Volkskrant*, 27-4-2016, 10-11.
- Glacial, R., 'Retour à la terre, aller vers l'enfer?', *Schnock* 9, 4-12-2013, 94-107.
- 'God, Nederland en Oranje. Zes vrijspraken voor verspreiders', *Algemeen Handelsblad*, 15-3-1968, 1.
- Goede, J. de, *Gedachtig aan Jan V.* (Utrecht 1993).
- "Goede Vrijdag" – De oude en de nieuwe wereld', *De Tribune*, 25-3-1932, 4.
- Goessl, M., 'The Otto Mühl Commune: self-expression, common property and free sexuality. A retrospective on two decades of an experiment about love and life (1970-1990)', *Gender and sexuality in the sixties IV: Testing the global limits of desire: Sexual identities, personal pleasures, and experiments about love and life in the sixties and after* (Baltimore 2015).
- Gogh, Th. van, *Allah weet het beter* (Amsterdam 2003).
- Goldzweig, A., 'Literary censorship in France. Historical comparisons with Anglo-Saxon traditions, 1275-1940', *Comparative Literature Studies* 3 (1980) 287-304.
- Gorfinkel, E., 'Wet Dreams: erotic film festivals of the early 1970s and the utopian sexual public sphere', in: *The Journal of Cinema and Media* 47, no. 2 (2006) 59-86.
- Gourio, J.-M., ed., *Professeur Choron. Vous me croirez si vous voulez* (Parijs 1993).
- Groen, B., 'Mauriac', rubriek Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 5-6-1969, 13.
- Groen, B., 'Dolle hond', rubriek Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 11-6-1968, 11.
- Groen, B., 'Boek', rubriek Dag in Dag uit, *de Volkskrant*, 28-4-1970, 13.
- Groensteen, Th., *La bande dessinée, son histoire et ses maitres* (Parijs 2009).
- Groot, A. de, *Hermanus Willem Witteveen en zijn Zendingsgemeente te Ermelo* (Nijkerk 1984).
- Groot, A. de, e.a., *Honderd jaar Gereformeerde kerk Ermelo* (Ermelo 1987).
- 'Groote protestvergadering', *Schilder's nieuws- en advertentieblad*, 6-12-1946.
- Grootveld, R., *De Hipperzweter. Orgaan voor toegepaste verborgen verleiding* (Amsterdam 1963).
- 'Grote belangstelling bij begrafenis van dr. R. Holtrop', *Veluws Nieuwsblad*, 4-9-1969, 1.
- Hale, M., 'Willem III op papier. Politieke Prentkunst van Romeyn de Hooghe in dienst van de Stadhouder', in: L. van der Klooster et al. ed., *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (2006) 175-192.
- Harinck, G., R. Kuiper en P. Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001).
- Haveman, B., 'De wrede wereld van Willem de Zachtmoedige', Het Vervolg, *de Volkskrant*, 25-1-1986, 3.
- Haynes, J., *Thanks for coming! An autobiography* (Londen 1984).
- Hazeu, W., *Wat niet mocht... een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)* (2de ed., Amsterdam 1982).
- Hazeu, W., *Lussanet. Verfin het bloed* (Amsterdam 2022).
- Hekma, G., *De seksuele revolutie in Amsterdam* (Amsterdam 2018).
- Hekma, G., 'The relevance of Sade for society today', *INSEP – Journal of the international network for sexual ethics & politics* (2016) 9-18.
- Hekma, G. en A. Giami, 'Sexual revolutions. An introduction', in: G. Hekma en A. Giami, eds., *Sexual revolutions* (Londen 2014) 3.
- Hemelrijk, M., *Strafbare godslastering. De invoering van de Lex Donner en wat daaraan voorafging* (Bachelorscriptie Rechtsgeleerdheid, winnaar VU-Scriptieprijs 2016-2017).
- Heyting, L., 'Therapie in een galerie', Cultureel Supplement, *NRC Handelsblad*, 25-2-1977.
- Hijma, B., 'Sexual liberation or a sexual expression of art and life. The Bill Levy papers', On the Waterfront. *Newsletter of the Friends of the IISH* 38 (2019) 10-11.

- Hof, W. op 't, 'Nadere Reformatie', in: G. Harinck e.a. (ed.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005) 1851-1900.
- Hofland, H., 'De linkse kerk', *De Groene Amsterdammer* 40, 6-10-2010.
- Hofmann, M., 'The concept of al-Insân al-Kâmil as a cultural phenomenon and its implications for Muslim-West relations', *Islamic Studies* 42, no. 1 (2003) 137-146.
- Holtrop, B., 'Charlie Hebdo 2002-2018', in: J-P. Faur ed., *Le bon, Le Vrai, Le Beau 1968-2018. 50 ans de revue de presse de Willem (Parijs)*.
- Holtrop, B., *De lotgevallen van Piet Por* (Amsterdam 1972).
- Holtrop, B., *De mooiste avonturen van prins Bernhard* (Amsterdam 2024).
- Holtrop, B., 'De nieuwe jongen', *fl.1/2* (Arnhem).
- Holtrop, B., 'De zoon van Hemma', in: *Vandaag 13. De zwarte roos* (Utrecht 1967).
- Holtrop, B., 'Een dag uit het leven van "Willem"', *De Topeloeng* 1 (1976) 16-19.
- Holtrop, B., 'Een lucratieve hobby', in: *Het magistrale vernuft. Jeugdherinneringen voor Rudy Kousbroek* (Amsterdam 1994) 90-93.
- Holtrop, B., *Les aventures du Prince Bernhard* (Parijs 1978).
- Holtrop, B., *Lust en Strijd* (Amsterdam 1985).
- Holtrop, B., 'Mourir? Plutôt crever!', *Autre Chose, Charlie Hebdo* nr. 1242, 11-5-2016.
- Holtrop, B., 'Parijs, alsof u er zelf bij was', *De Zwijger*.
- Holtrop, B., 'Parijs Oh la la', *Aloha* 41, november 1970.
- Holtrop, B., 'Rédacteur en chef', *Surprise* 5, 1-10-1976, 2.
- Holtrop, B., *Veertig vieze tekeningen* (Amsterdam 1969).
- Holtrop, B., 'Vijf dagen Parijs', in: M. Brusse, e.a., *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970) 101-146.
- Holtrop, B., *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1969).
- Holtrop, R., *Arts in oorlogstijd* (Ermelo 2012).
- Holtrop, W., 'In memorium [sic] Roelf Holtrop. Arts te Ermelo' (Ermelo 1969).
- Hoop, L. de, 'Tussen Troelstra en Kuiper. Het christelijk-sociale alternatief van A.S. Talma', in: *It Beaken* 1/2 (2011) 69-87.
- Hoore, C. van, 'Het echte leven is nog gruwelijker', kunst + cultuur, *Provinciale Zeeuwse Courant PZC*, 8-5-1992.
- Horsman, Y., 'Het onaangename oeuvre van Willem', *Stripschrift* 330, oktober 2000, 14-15.
- Houtman, C., 'Eduard Gerdes "bezoekt" huizen van barmhartigheid', *DNK Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 95 (2021) 135.
- Huët, B. van, 'De sombere wereld van Willem Holtrop', *De Gelderlander*, 7-5-1988.
- Huët, B. van, 'Franse eer voor tekenaar "Willem"', *De Gelderlander*, 20-12-1989.
- Huijsen, C., *Ode aan het klootjesvolk. Populisme als smoesje van een falende elite* (Amsterdam 2020).
- Huisman, Ch., 'Peiling Mohammed tekenen', *Buitenland, de Volkskrant*, 31-1-2006, 5.
- Huisman, Ch., 'Nekschot maakt ideologie belachelijk', *Media, de Volkskrant*, 1-5-2006, 14.
- Huizinga, J., *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938).
- Hummelen, M., e.a. ed., *De weg van de wederopbouw. Wederopbouw van Rhenen tot Arnhem, het bouwen en de tijdgeest* (Arnhem 2016).
- Hunt, L., 'The many bodies of Marie-Antoinette. Political pornography and the problem of the feminine in the French Revolution', in: G. Kates e.a. ed., *The French Revolution* (Londen 1997) 117-138.
- Hunt, L., e.a. ed., *The Invention of pornography. Obscenity and the origins of modernity 1500-1800* (New York 1996).

- Hussey, A., 'De Gaulle and the French civil war', in: *The French Intifada. The long war between France and its Arabs* (Londen 2014) 192-205.
- Huygen, F., *Jurriaan Schrofer (1926-1990): grafisch ontwerper, fotoboekenpionier, art director, docent, kunstbestuurder en omgevingskunstenaar* (Amsterdam 2013).
- 'Ingezonden stukken', *De Harderwijker*, 24-2-1933, 4.
- 'Ingezonden stukken', *De Harderwijker*, 21-3-1939, 4.
- IJsselstein Mulder, H. en A. de Ranitz, *Politiek in Prent 2006* (Utrecht 2006).
- Jacob, J., *Le retour de 'L'ordre nouveau'. Les métamorphoses d'un fédéralisme européen* (Genève 2000).
- Jacobs, I., *Kunstkring 'De Kameleon' 1961-1967. Vrijhaven voor artistiek Arnhem in de jaren zestig* (Utrecht 2012).
- Jacobs, L., 'La douceur du village: magistrale grap van Paul de Lussanet', *Het Vrije Volk*, 24-9-1970, 7.
- Jacobs, L., 'Beeldhouwer Tajiri blij met filmprijs', *Het Vrije Volk*, 30-11-1970, 4.
- Jacob, M., 'The materialist world of pornography', in: L. Hunt, e.a. ed., *The invention of pornography. Obscenity and the origins of modernity 1500-1800* (New York 1996) 157-202.
- Jager, K., 'Iedereen is tegenwoordig maar gekwetst', *Cultuur en Media, Trouw*, 6-4-2021, 10-11.
- Jansen, H., *Zelfkoraanlezen* (Amsterdam 2008).
- Jansen, H., 'Sharia en jihad versus vrijheid en vrede', in: eds, W. van Rooy en S. van Rooy, *De islam. Kritische essays over een politieke religie* (Antwerpen 2010) 415-434.
- Jarno, S., 'Willem: l'œil qui mord aux commandes', *Livres, Téléràma*, 31-1-2014.
- Jong, L. de, *Deel 8 Gevangenen en gedeporteerden, tweede helft, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Amsterdam 1978).
- Jong, S. de, *Mr. Hiddema: straffleiter, dandy, dwarsligger* (Amsterdam 2014).
- Jungschleger, I., 'De vier van Parijs', *Cultureel Supplement, Algemeen Handelsblad*, 11-4-1970, 24.
- Jungschleger, I., ed., 'OM', rubriek Dag in dag uit, *de Volkskrant*, 5-3-1968, 9.
- 'Kabouters willen nu paniek zaaien', *Bijlage, Leeuwarder Courant*, 13-11-1971, 5.
- Kagie, R., 'Te anarchistisch om ergens bij te horen', *Argus* 99, 30-3-2021, 10-11.
- Karels J., 'Bevindelijk gereformeerd', in: G. Harinck e.a. (ed.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005) 251-300.
- Karelse J., 'Witteveen, Hermanus Willem (1815-1884)', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 4 (Kampen 1998) 458-461.
- Kempers, P., 'Grimlach in zwart-wit', *De Groene Amsterdammer* 16, 20 april 2002.
- Kempers, P., 'Grimlachen met George Grosz', *De Groene Amsterdammer* 39, 29-9-2010.
- Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Khánh, *Daily Horror. Abominations* (Parijs 1959).
- Khayati, M., *De la misère en milieu étudiant considérée sous ses aspects économique, politique, psychologique, sexuel et notamment intellectuel et de quelques moyens pour y remédier* (Straatsburg 1966).
- Koch, J., *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Koolen, B., 'Het smalle pad van Jan Donner. De ontstaansgeschiedenis van de *Lex Donner* 1932', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2 (2011) 72-85.
- Korteweg, A., 'Willem lacht om zijn nieuwe vrienden', *Ten eerste, de Volkskrant*, 10-1-2015, 8.
- Kotterer, F., 'Willems wrede wereld is weerslag van woede', *ps Jongeren, Het Parool*, 21-10-1989, 37.

- Kousbroek, R., 'De misplaatste grappen van Willem', *Cultureel Supplement, NRC Handelsblad*, 21-2-1986, 27.
- Kraus, Ch., 'Suck', *Artforum* 46 no. 9 (2008).
- Kruk, M., 'Ik ben ziek van al dit geweld', *De Groene Amsterdammer* 3, 15-1-2015, 12.
- Kuipers, G., 'Humor styles and symbolic boundaries', *Journal of Literary Theory* 3 | 2 (2009) 229-230.
- Kuipers, G., 'The politics of humour in the public sphere. Cartoons, power and modernity in the first transnational humour scandal', *European Journal of Cultural Studies* 14 (2011) 63-80.
- Lançon, Ph., *Le Lambeau* (Parijs 2018).
- Langendonck, G. van, 'Cartoonist Willem stopt bij *Libération*', *Cultuur, NRC Handelsblad*, 18-3-2021, 2.
- Lee, M., 'Political pornography in the West German underground Press', *History Workshop Journal* 78 (2014) 198.
- Leemans, I., *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen 2002).
- Leydesdorff, S., *Oral history. De mensen en hun verhalen* (Amsterdam, 2021).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. (8ste ed., Haarlem 1990).
- 'Leesgezelschap', *De Harderwijker*, 4-1-1938, 3.
- Lek, B. van der, 'god, nederland en oranje moet dat nou?', *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 9, 23-2-1967.
- Lenaerts, J., 'De Situationisten en mei 1968', *de AS* 200 (2018) 26-37.
- 'Le Pen stoort zich aan zijn achterwerk', *Buitenland, Het Vrije Volk*, 3-3-1988, 6.
- Levy, W., ed., *Wet Dreams Festivals presented by Suck that European Sexpaper* (Amsterdam, 1973).
- Levy, W. en W. de Ridder, *De recreatie van de ridder* (Amsterdam 1983).
- Levy-Willard, A., 'La croisade de Domenach devant les tribunaux', *Libération*, 21-9-1990.
- 'Lichaam vermiste marineofficier gevonden', *De Telegraaf*, 19-12-1968, 7.
- Löb, K., Ingezonden brief, *Vrij Nederland*, 30-6-1979.
- Lotringen, C. van, 'Kracht en macht van de cartoonist; Nederlandse tekenaar plaag voor Franse politici', *Algemeen Dagblad*, 24-4-1998, 24.
- Lucassen L. en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Lugt, D. van der, "'Stedelijk" Schiedam weigert "Avonturen van Prins Bernhard"', *Het Vrije Volk*, 20-4-1979, 5.
- Luymes, A., 'Franse prijs voor tekenaar Willem Holtrop', *Algemeen Nederlands Persbureau ANP*, 3-2-2013.
- Maar, R. van der, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007).
- 'Maar wij zien het zo...' Supplement Eigen Wijs, *Algemeen Handelsblad*, 10-7-1961, 21.
- Malin, F., "'Willem", Un bon dessin vaut mieux qu'un long discours', *Revu du dessin de presse d'actualité* 5, februari 1988, 55-63.
- Malsen, W. van, 'Fragmenten', *Paris Saloon* (2de ed.; Utrecht, 1970) 146-176.
- Marcuse, H., *One-Dimensional Man* (Boston 1964).
- Markovich, M., *L'Autre héritage de 68. La face cachée de la révolution sexuelle* (Parijs 2018).
- Mathijssen, M., 'Inleiding', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 7-15.

- Mazurier, S., *Bête, méchant et hebdomadaire. Une histoire de Charlie Hebdo (1969-1982)* (Parijs 2009).
- McLean, C., 'Good time girl: memories of super groupie Pamela Des Barres', *The Observer, The Guardian*, 6-5-2018.
- McPhee, C., en N. Orenstein, *Infinite jest. Caricature and satire from Leonardo to Levine* (New York 2012).
- Meier, H.J., 'Cartoon '65'. *Ego. Maandblad voor humanistische geestelijke verzorging voor militairen* 41 (1965) 8-11.
- Meijer, I., 'De Parijse dagen van Willem van Malsen', *Haagse Post*, 2-8-9-1970, 65-67.
- Meijer, M., 'Het leven is vies in Willems wereld', *Kunst, NRC Handelsblad*, 16-11-1998, 11.
- Meijer, R., 'Nederlandse kunstenaars in Parijs (1950-1970)', *De Gids* Jaargang 150 (1987) 590-595.
- Meijer, R., *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)* (Amsterdam 1989).
- Mercier, J-P., 'Des daily strips aux graphic novels, la bande dessinée américaine', in: P. Ory e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 135-197.
- Metz, H., 'Vrij baan. Reacties van lezers', *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 13, 23-3-1967.
- Metz, H., *Willem in GN&O* (Amsterdam 2016).
- Metz, H., *Willem in Provo* (Amsterdam 2016).
- "Mini Love" leidt tot arrestaties', *Leidsch Dagblad*, 12-11-1970, 5.
- Mirck J., 'rvd controleert Willem', *Stripschrift* 330, oktober 2000, 15.
- 'Monument Van Heutsz door bom beschadigd', *Het Vrije Volk*, 10-3-1967, 1.
- Morlighem, S., 'Tracer le politique', *Étapes: 221. Design graphique & Culture visuelle*, 4-9-2014.
- Mulder, G., 'Een onvoorspelbaar weekblad. 77 jaar Haagse Post', *Boeken, NRC Handelsblad*, 20-11-1993, 1-2.
- Mulder, H., 'De vertekende wereld van Willem', *Vrij Nederland*, 2-6-1979, 15.
- Muller, P., 'Gandalf was Nederlandse Charlie', *Opinie & Debat, de Volkskrant*, 17-1-2015, 34.
- Nekschot, G., *Misselijke grappen* (Amsterdam 2005).
- Nekschot, G., *Nekschot schiet door* (Amsterdam 2007).
- Nekschot, G., *De zaak Gregorius N. Reconstructie* (Amsterdam 2010).
- Neville, R., *Play power. Exploring the international underground* (Londen 1970).
- Nieuwenhuis, C., e.a., *Constant New Babylon. Aan ons de vrijheid* (Den Haag 2016).
- Nieuwenhuis, I., *Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800* (Amsterdam 2014). (Dissertatie Universiteit van Amsterdam)
- Nimwegen, L. van, 'Leve Willem', *Opinie & Debat, de Volkskrant*, 29-4-2016, 22.
- Noordhoek, W., 'R. Crumb's Head Comix', *Aloha* 15, 1969, 15.
- Nooteboom, U., 'Maastrichts hotelier zet schrijvers aan de deur', *Limburgs Dagblad*, 28-9-1970, 1-2.
- Observator, 'Studenten', *Supplement, Algemeen Handelsblad*, 9-4-1996, 18.
- "Onkies" werk van Bernard Holtrop in Ermelo verwijderd', *Leeuwarder Courant*, 3-8-1994, 7.
- Oppenorth, F., 'Waarom is pornografie gevaarlijk?', *Avenue*, september 1972.
- 'Oranje diep beledigd', *ad Zaterdag, Algemeen Dagblad*, 2-12-1978, 45.
- Ormeling, R., 'Vunze platen op een bakfiets', *De Groene Amsterdammer* 7, 11-2-2015.
- Ory, P., e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012).
- Ory, P., *Goscinnny (1926-1977). La liberté d'en rire* (Parijs 2007).

Ory, P., 'Une révolution européenne', in: P. Ory, e.a., *L'art de la bande dessinée* (Parijs 2012) 182-187.
'Overleg door bezetting maanden achter geraakt', *Het Parool*, 22-5-1969, 5.

Packard, V., *The Hidden Persuaders* (New York 1957).

Parisis, J-M., *Reiser biographie* (Parijs 1995).

'Parijse Universiteit kampt met moeilijke huisvestingsproblemen', *De Tijd-Maasbode*, 16-5-1964, 15.

Pas, N., *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003).

Pas, N., *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam 2008).

Pas, N., *De razende republiek. Een geschiedenis van Frankrijk in vogelvlucht* (Amsterdam 2017).

Pauvert, J-J., *La traversée du livre: memoires* (Parijs 2004).

Paxton, R., *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944* (New York 1972).

Perrier, J-C., *Le roman vrai de 'Libération'* (Parijs 2004).

'Personalia', *NRC Handelsblad*, 27-11-1989, 6.

Personeelsadvertentie, *De Harderwijker*, 11-3-1927, 3.

Peters, F., *The Hajj. The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places* (2de ed., Princeton 1996).

Phaff, J., 'Smerige dingen moet je smerig tekenen', *Vrij Nederland*, 9-3-1968, 17.

'Pharetra in beslag genomen', *Algemeen Handelsblad*, 9-3-1968, 1.

Phillips, J., "'Laugh? I nearly died!'" Humor in Sade's fiction', *The Eighteenth Century* 1 (1999) 46-67.

'Politieke prenten op expositie', *de Volkskrant*, 29-3-1969, 15.

Pollmann, J., 'Cri de cartoon', *de Volkskrant*, 28-1-2014, 5.

Pollmann, J., 'Verbeten gevecht tegen het vergeten', *Kunst, de Volkskrant*, 25-4-2000.

Pollmann, J., 'Willem met frisse woede immer links', *Kunst, de Volkskrant*, 10-1-2015, 8.

Pommerel, E., 'Willem. Van "de School met den Bijbel" tot God, Nederland & Oranje', *Stripschrift* 115, 1978.

'Proces-verbaal voor tekenaar provo-blad', *Het Parool*, 29-9-1966, 5.

"'Profeet" Rudi Dutschke preekt revolutie in Amsterdam", *Trouw*, 22-2-1968, 1.

'Programma De Stripdagen 23-24 september 2000', Brabanthallen Den Bosch, *Schapnieuws* 23.

'Protest Amsterdamse pers tegen genomen maatregelen voor persdelicten', *De Tijd*, 1-5-1967, 6.

'Provo-tekenaar in arrest voor belediging', *de Volkskrant*, 28-9-1966, 13.

Putten, P. van, *Alles moest anders. Biografie van Peter Schat* (Amsterdam 2015).

Quignard, M-F., 'L'Enfer at the Bibliothèque Nationale de France', *Archives of sexuality and gender* (Boston 2021).

Ranitz, A. de, *Louis Raemaekers 'met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014).

Rausser, A., *Caricature unmasked. Irony, authenticity, and individualism in eighteenth-century English prints* (Newark 2008).

'Rechtbank te Zwolle', *De Harderwijker*, 27-10-1931, 2.

Renard, M. en Morvandiau, 'Que faut-il dessiner, des natures mortes?', *L'Œil Électrique* 17, 2001.

Renders, H., 'Gecensureerd door de bureu. De invloed van het nationaalsocialisme op de vrijheid van drukpers', in: M. Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 121-135.

Reve, G. van het, *Op weg naar het einde* (Amsterdam 1963).

- Rexer, R., 'L'Année pornographique', *Romanic Review* 111 (2) (2020) 260-287.
- Ridder, W. de, '2nd Wet! Dream Film Festival', *Aloha* 14, oktober 1971, 23.
- Ridder, W. de, 'Tegen de Amerikaanse droom', *Aloha* 51, april 1971, 4.
- Riedé, L., 'De rode lijn', *Het Vrije Volk*, 16-5-1970, 23.
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Riss, 'Les nouveaux visages de la censure', *Charlie Hebdo* 1433, 7-1-2020.
- Robert, D., *Mohicans* (Parijs 2015) (e-book).
- Rooy, M. van, 'De niet zo leuke underground van Richard Neville', *De week, NRC Handelsblad*, 14-8-1971, 27.
- Rose, F., 'Muhammeds ansigt', *KulturWeekend, Jyllands-Posten*, 30-9-2005, 3.
- Rose, F., *The Tyranny of Silence* (2de ed.; Washington 2016).
- Ross, K., *May '68 and its afterlives* (Chicago 2002).
- Rossiter, C., 'Early French caricature (1795-1830) and English influence', *European Comic Art* 2.1 (2009) 45-46.
- Ruhé, H. en J. Dekeukeleire, *The Adventures of Willem de Ridder* (Amsterdam 2017).
- Rushdie, S., *The Satanic Verses* (Londen 1988).
- Sade, M. de, *De 120 dagen van Sodom of de school der losbandigheid* (Amsterdam 1969).
- Sade, M. de, *Français, encore un effort, si vous voulez être républicains illustré par Willem* (Parijs 2017).
- Sade, M. de, *Justine, ou Les Malheurs de la Vertu* (Parijs 1791).
- Sade, M. de, *La philosophie dans le boudoir, ou les instituteurs immoraux*, deel 1 (Parijs 1795).
- Sandt, G. van de, 'De privé-wet van Herman Amptmeijer', *Het Vrije Volk*, 6-5-1967, 3.
- Scheers, R. van, 'Cartoonist Willem leidt ons door zijn anarchistische wereld', *Volkskrant Magazine*, 15-5-2020, 58-63.
- 'Schiedams Museum weigert strip', *NRC Handelsblad*, 21-4-1979, 6.
- Schnabel, P., 'Het verlies van de seksuele onschuld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1990) 11-50.
- Schröder, P., 'Willem cartoons', *Hitweek* 33, 29-4-1966, 3.
- Schröder, P., 'Bernard Holtrop heeft aan vrolijke dingen in het leven geen boodschap', *Haagse Post*, 9-6-1971, 64-67.
- Schut, B., 'In het oog van de beeldenstorm', *De Groene Amsterdammer* 3, 14-1-2015, 24-29.
- 'Louis K. Sher, 84; Exhibited foreign films', Section B, *The New York Times*, 21-12-1998, 10.
- Shohat E. en R. Stam, *Race in translation. Culture wars around the postcolonial Atlantic* (New York 2012).
- Sinet, M., 'Brief uit Rio de Janeiro van 21 juni 1968', *L'Enragé* 6, 1-7-1968, 3.
- Sinet, M., *Ma vie, mon œuvre, mon cul!* (Parijs 1999-2015).
- 'Sinterklaas Kartoentje', *Het Vrije Volk*, 5-12-1961, 10.
- 'Sjaloom: eerste tijdschrift van drie stromingen', *de Volkskrant*, 23-11-1963, 13.
- Sliggers, B., 'De Amsterdamse gebroeders Taurel. Boekhandelaren in prikkellektuur en pornografie (1930-1940)', in: S. van Bergen e.a. ed., *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 24 (Nijmegen 2017) 161-181.
- Sliggers, B., 'Van suggestief tot expliciet. Nederlandse erotiek en pornografie vanaf 1880', in: B. Sliggers e.a. ed., *Onder de toonbank. Pornografie en erotica in de Nederlanden* (Amsterdam 2018) 201-208.
- Smit, H., *Gezag is gezag. Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonésische kwestie* (Hilversum 2006).
- Smits, H., 'Tekenaar Willem; een vredige rebel', *Algemeen Handelsblad*, 22-6-1968, 23.

- Snoijink, J., *Getekende vrijheid. Een onderzoek naar de bewegingsvrijheid van politiek tekenaars in Nederland* (Amsterdam 2007).
- Sommer, M., 'De ongezonde lach van Willem', *Het Vervolg, de Volkskrant*, 6-6-1998, 1-2.
- Sourisseau, L., *Une minute quarante-neuf secondes* (Arles 2019).
- Spijkers, W., 'Willem van Malsen. Mijn talent heeft overwonnen', *Wordt Vervolgd* 9 (1981) 17-18.
- Staal, J., *Politiek Kunstbezit II. Vrijdenkersruimte* (2010).
- Steenhuis, H., 'Alledaagse viezigheid', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 12-6-1987, 16.
- Steenhuis, H., 'Hi ha Holtrop', *De week, HP/De Tijd*, 26-1-2007, 21.
- Steenhuis, P., 'Spotstrip over prins Bernhards scandaleuze leven verschijnt na 47 jaar ook in Nederland', Achterpagina, *NRC Handelsblad*, 4-4-2024.
- Steinmetz, B., 'Willem als collega solidair met Gregorius Nekschot', *Persmuseum Nieuws* 19, juni 2008, 2.
- Stevens, R., 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijks-eenheid 1946-1950', in: *Politiek(e) Opstellen* 15 (1995-1996) 113-135.
- Stevens, D., *Hoogtij langs de Seine. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs* (Amsterdam 2012).
- Stevenson, J., *Scandinavian Blue. The erotic cinema of Sweden and Denmark in the 1960s and 1970s* (Jefferson 2009).
- Stichting Pers & Prent, *Dit ervaren wij als kwetsend* (Utrecht 1996).
- 'Stoffelijk overschot vermiste marine-luitenant spoelt aan', *Het Parool*, 19-12-1968, 25.
- Stokkom, B. van, H. Sackers en J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie* (Meppeel 2007).
- Stoop, J., 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001).
- 'Strip over Prins Bernhard op expositie in Schiedam geweerd', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-4-1979, 1.
- 'Tekenaar van provoblad gearresteerd', *Het Parool*, 27-9-1966, 5.
- Theeuwens, S., *Een continue strijd? Milieuproblematiek in de Nederlandse politiek van 1959 tot 1970* (Nijmegen 2018).
- Thiellement P., 'Willem', in: A. Baumann en X. Lambourg, *Dans le ventre de Hara Kiri* (Parijs 2015).
- Thomas, C., 'Alle klootzakken moeten worden aangepakt', *De Groene Amsterdammer*, 15-1-2015, 16-19.
- 'Toelatingsexamen', *Schilder's nieuws- en advertentieblad*, 10-7-1953, 4.
- Tuitjer, K., 'Een ideale samenleving, dat is niks voor dit vak', *De Gelderlander*, 14-3-1979.
- 'Uitgever seksblad aangehouden', Binnenland, *NRC Handelsblad*, 7-1-1971, 3.
- Universitaire correspondent, 'Verboden Provoklatie in mensa verspreid', *De Tijd*, 20-9-1966.
- Veen, J. van, 'Sexrevolutie in raadkamer', *Het Parool*, 14-3-1970, 5.
- Ventura, P. de, 'Dante [and Islam]', in: *Christian-Muslim relations. A bibliographical history* 4 (Leiden 2012), 779-787.
- Veraart, K., 'Toneeldrama veelzijdig "verstript"', *Kunst, de Volkskrant*, 18-8-2000, 6.
- Vermaas, P., 'Cartoonist Willem krijgt Franse prijs', In het nieuws, *NRC Handelsblad*, 4-2-2013.
- Vermaas, P., 'Sarkozy vroeg er gewoon om', Cultureel Supplement, *NRC Handelsblad*, 14-3-2013, 2-3.
- Veth, C., *De politieke prent in Nederland* (Leiden 1920).

- Voordouw, W., 'Een succesvolle viezerik', *Het Vrije Volk*, 21-5-1987, 18.
- 'Voor rechter wegens majesteitsschennis', *De Telegraaf*, 2-3-1968, 3.
- 'Weer strips weggehaald', *Schiedamsche Courant*, 7-5-1979, 1.
- 'Weigering van strip: ongepaste betutteling', *Het Vrije Volk*, 3-5-1979, 2.
- Weringh, K. van, *Getekende wereld. De kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975* (Amsterdam 1976).
- Weringh, K. van, 'De Houten Pomp. A.R. Caricaturistisch Weekblad, 1922-1930', in: *De Engelbewaarder* (Amsterdam 1977).
- Weringh, K. van, 'Een bevriend staatshoofd of: de geschiedenis van een politieke prent van Peter van Reen', in: J. Greebe e.a. ed., *Engelbewaarder Winterboek* (Amsterdam 1979) 43-64.
- Weringh, K. van, *Albert Hahn* (3de ed., Amsterdam 1983).
- Wesseliuss, J., 'De roerige dagen van de Grote Verlichting', *Het Parool*, 25-3-1989, 32.
- Wesseliuss, J., 'De wrede wereld van Willem', *Het Vervolg, de Volkskrant*, 3-3-1979, 3.
- Wesseliuss, J., 'Giscard, Mitterrand, enz. allemaal één pot nat', *de Volkskrant*, 5-12-1980, 4.
- Wesseliuss, J., 'Laatste Pasolini-film laat nogal koud', *de Volkskrant*, 24-11-1975, 5.
- Weston, J., 'Charlie Hebdo and joyful resistance', in: J. Parkin en J. Phillips, ed., *Laughter & Power* (Bern 2006) 209-240.
- 'Wethouder Tromp laat kunstwerk verwijderen', *Schilder's nieuws en advertentieblad*, 4-8-1994, 1.
- 'Willem (HP/De Tijd) wint Inktspotprijs 2006', Algemeen Nederlands Persbureau ANP, 16-1-2007.
- '"Willem", 's lands kroniek', *De Tijd*, 1-3-1972, 9.
- 'Willems debuteert', *NRC Handelsblad*, 29-6-1968, 22.
- Wingen, E., 'Geen rook, maar een daad. Artistiek protest van Lodeizen en Malsen', *De Telegraaf*, 29-3-1966, 11.
- Wingen, E., 'Maastricht Saloon', *De Telegraaf*, 29-9-1970, 13.
- Witkam, J., 'Het leven van Mohammed verstript', Cultureel Supplement, *NRC Handelsblad*, 11-1-2013, 7.
- Wolfe, T., 'The "me" decade and the third great awakening', *Mauve Gloves & Madmen, Clutter & Vine* (New York 1976).
- Wolinski, G. en V. Vernay, *Le bonheur est un métier* (Parijs 2016).
- 'Wolinski heeft zich in het Maagdenhuis kostelijk geamuseerd', *Algemeen Handelsblad*, 24-5-1969, 28.
- Worden, D., ed., *The comics of R. Crumb. Underground in the Art Museum* (Jackson Mi. 2021).
- Wusten, H. van der, 'billy the kid', *Radikaal. Weekblad voor socialisme en vrede* 7, 27-3-1968, 4.
- Wynia, S., 'De touwtjes strakker', *Elsevier*, 24-5-2008, 12-13.
- Zaal, W., *De buitenbeentjes. 36 schrijvers die ik heb gekend* (Amsterdam 1995).
- Zijl, A. van der, 'Hommes' harde hand', *HP/De Tijd*, 10-5-1996, 76-80.
- 'Zijn strips niet? Dan de mijne ook niet', *Het Vrije Volk*, 30-4-1979, 3.

WEBSITES

- G. Aalders, 'De Lockheed-affaire', 12 juni 2021, website gerardaalders.nl.
<https://www.gerardaalders.nl/monarchie/de-lockheed-affaire/> (9 mei 2022).
- 'Afgestoft! Het bosbad in Ermelo', 22 september 2021, website Streekarchivaat Noordwest Veluwe. <https://www.streekarchivariaat.nl/actueel/352-afgestoft-het-bosbad-in-ermelo> (13 oktober 2021).
- 'L'Agrif déboutée contre Willem et *Libération*', 22 november 2005, website Le Nouvel Observateur. <https://www.nouvelobs.com/medias/20051104.OBS4192/l-agrif-deboutee-contre-willem-et-liberation.html> (14 mei 2021).
- 'Arrestatie redactie Bikkelaars', website Studenten-Sociëteit Olofspoort <http://www.olofs-poort.nl/BikkelAcht/arrestatie-redactie.html> (4 januari 2019).
- 'Attaques à Paris: le point sur l'enquête et le déroulé des attaques', 14 november 2015, website Le Monde. http://www.lemonde.fr/societe/article/2015/11/13/fusillade-meurtriere-a-paris_4809485_3224.html (12 november 2012).
- R. Bacqué, "'Charlie Hebdo': le casse-tête de la reconstruction", 19 februari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/m-actu/article/2015/02/19/charlie-hebdo-le-casse-tete-de-la-reconstruction_4578595_4497186.html (10 december 2020).
- P. Barsony, 'Angoulême, Vuillemin et Hitler', 31 januari 1995, website Libération. https://www.liberation.fr/tribune/1995/01/31/angouleme-vuillemin-et-hitler_117956/ (23 mei 2022).
- P. Bauer, C. Campbell en G. Mander, 'The Satanic Verses', 6 november 2018, website Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/The-Satanic-Verses#ref1261530> (28 april 2020).
- 'Bauhaus', 22 juli 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Bauhaus> (6 september 2021).
- 'Mr. H.K.J. (Henk) Beernink', website Parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9lkxummxe/h_k_j_henk_beernink (7 mei 2021).
- 'Fritz Behrendt', 25 februari 2020, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/b/behrendt_fritz.htm (5 juli 2021).
- 'Julien Berjeaut', 5 september 2008, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/j/jul.htm> (22 juni 2020).
- 'Gerard van den Boomen overleden', 19 augustus 2021, website KRO-NCRV. <https://kro-ncrv.nl/gerard-van-den-boomen-overleden> (9 april 2022).
- 'Hans Borrebach', 12 februari 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/b/borrebach_hans.htm (6 mei 2021).
- A. Bos en Ch. Brand, 'Zijn nieuwkomers doodlopers? Opkomst en ondergang van nieuwe partijen in de Tweede Kamer, 1946-2013', website Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

- [https://www.ru.nl/cpg/publicaties/blogs-rubrieken/debutanten-binnenhof/slot-\(deel-1\)/\(25 juli 2021\).](https://www.ru.nl/cpg/publicaties/blogs-rubrieken/debutanten-binnenhof/slot-(deel-1)/(25-juli-2021))
- J. Bourke, 'A Modern History of Sex: Pornography', 6 januari 2022, website Gresham College. <https://www.gresham.ac.uk/series/sex-history/> (5 maart 2022).
- K. Bradley, 'How should the art world handle the dark legacy of Viennese Actionist and convicted sex offender Otto Muehl? His victims have a few ideas', 10 februari 2021, website Art World. <https://news.artnet.com/art-world/how-to-handle-otto-muehl-legacy-1942254> (20 mei 2021).
- S. Cabral en M. Murphy, 'Salman Rushdie: Author on ventilator and unable to speak, agent says', 13 augustus 2022, website BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-62528689> (13 augustus 2022).
- 'Caricature de Jesus: l'Agrif en cassation', 18 mei 2006, website Le Nouvel Observateur. <https://www.nouvelobs.com/societe/20060518.OBS8169/caricature-de-jesus-l-agrif-en-cassation.html> (14 mei 2021).
- 'Censorship and self-censorship in the 21th century. The case of Gregorius Nekschot', website Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG. <http://www.iisg.nl/exhibitions/censorship/pm-neksch2.php> (29 juli 2021).
- 'Stéphane Charbonnier', 7 januari 2015, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/c/charb.htm> (22 juni 2020).
- 'Charlie Hebdo', website France Culture. <https://www.franceculture.fr/theme/charlie-hebdo> (7 mei 2022).
- "'Charlie Hebdo' republier les caricatures de Mahomet qui en avaient fait la cible des djihadistes", 1 september 2020, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2020/09/01/charlie-hebdo-republie-les-caricatures-du-prophete-mahomet-qui-avaient-fait-du-journal-la-cible-des-djihadistes_6050580_3236.html (25 juli 2021).
- 'Charlie mensuel en 1969', website BD oubliées. <http://www.bdoubliees.com/charliemensuel/annees/1969.htm> (3 mei 2021).
- 'Chez les esthètes dans Charlie mensuel', website BD oubliées. <http://www.bdoubliees.com/charliemensuel/redactionnel/chezesthetes.htm> (3 mei 2021).
- 'Clash: Bourdier, Siné, Cavanna et Choron dans "Droit de Réponse" | Archive INA', 6 mei 2016, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=PL93VNtdt10> (12 mei 2021).
- 'Clash: Professeur Choron "Les lycéens, c'est des merdeux" | Archive INA', 18 maart 2014, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=UAX9jgH9KAE> (12 mei 2021).
- 'Clash: Renaud "Fils de cons, ca ne veut plus rien dire" | Archive INA', 20 oktober 2015, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8CkyX4g9UMc> (12 mei 2021).
- V. Coen en G. Vandenbergh, 'Reportage Zineb El Rhazoui. Rien n'est pardonné', website Dailymotion (2020) <https://www.dailymotion.com/video/x7r5f19> 12 januari 2016.
- M. Cohen, 'Tekenaar Bernhard Holtrop', 23 april 2013, website Vrij Nederland. <http://www.vn.nl/Artikel-Literatuur/Tekenaar-Bernhard-Willem-Holtrop.htm> (11 maart 2021).
- M. Cohen, 'Franse nationale bibliotheek koopt alle tekeningen van Willem', 18 februari 2016, website Vrij Nederland. <https://www.vn.nl/franse-nationale-bibliotheek-koopt-alle-tekeningen-van-willem/> (20 december 2016).
- 'Jos Collignon', 25 juli 2012, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/c/collignon_jos.htm (14 augustus 2021).
- 'Comics History. The Comics Code', website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/comics/code.htm?> (13 april 2021).

- ‘Contestant la réalité d’une interview M. Sergent gagne un procès contre “Passages”’, 19 maart 1991, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/03/19/contestant-la-realite-d-une-interview-m-sergent-gagne-un-proces-contrepassages_4013319_1819218.html (13 april 2022).
- ‘Contre le terrorisme, la plus grande manifestation jamais recensée en France’, 12 januari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/11/la-france-dans-la-rue-pour-defendre-la-liberte_4553845_3224.html (20 november 2020).
- C. Coroller en P. Nivelles, ‘Des dessinateurs surpris par l’emballement’, 3 februari 2006, website Libération. https://www.liberation.fr/evenement/2006/02/03/des-dessinateurs-surpris-par-l-emballement_28685 (22 juni 2020).
- ‘Robert Crumb’, 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/c/crumb.htm> (9 november 2021).
- ‘Deppner, Erich’, website Traces of War. <https://www.tracesofwar.nl/persons/74050/Deppner-Erich.htm> (7 april 2021).
- ‘De vrije Fries: Antirevolutionair weekblad voor het kiesdistrict Tietjerksteradeel’, website Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). <https://search.socialhistory.org/Record/1352253> (23 september 2022).
- N. Devanda, ‘Richard Malka: “Nous ne sommes pas animés d’un sentiment de vengeance mais de l’envie de comprendre”’, 16 december 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/12/proces-attentats/richard-malka-nous-ne-sommes-pas-animes-dun-sentiment-de-vengeance-mais-de-lenvie-de-comprendre/?> (17 december 2020).
- P. Drooglever, ‘Feuilletau de Bruyn, Willem Karel Hendrik (1886-1972)’, 12 november 2013, website Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/feuilletau> (10 april 2021).
- H. van Drunen, ‘Inlichtingendiensten; Aurora-verslagen / MT-verslagen; Aurora-overleg; 1e kwartaal 1965; pagina 21, 25, 29, 31’, 11 januari 2019, website Stichting Argus Onderzoek naar Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. <http://www.stichtingargus.nl/bvd/au/aurora65-1.pdf> (21 april 2021).
- H. van Drunen, ‘Inlichtingendiensten; Inzagedossiers; Jongerenorganisaties; AIVD inzage-dossier Provo, 1965-1967; pagina 142’, 11 januari 2019, website Stichting Argus Onderzoek naar Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. <http://www.stichtingargus.nl/bvd/in/provo.pdf> (21 april 2021). <http://www.stichtingargus.nl/bvd/in/provo.pdf> (22 januari 2019).
- ‘Ds. Hermanus Willem Witteveen 1846-1884’, website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/ds-hermanus-willem-witteveen> (8 januari 2023).
- ‘Eerdere gevallen van majesteitsschennis’, 6 mei 2015, website Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/eerdere-gevallen-van-majesteitsschennis~bc88e89d/> (18 mei 2022).
- ‘Will Elder’, 11 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/e/elder.htm> (26 april 2021).
- ‘En butte à un procès intenté par Salman Rushdie l’existence de “Passages” menacée’, 4 oktober 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/10/04/en-butte-a-un-proces-intente-par-salman-rushdie-l-existence-de-passages-menacee_4128649_1819218.html (23 juni 2021).
- ‘Enragé’, 16 juli 2014, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Enrage> (27 april 2021).

- A. Fauquembergue, 'Jean-Marie Le Pen, le journal d'un condamné', 3 oktober 2018, website France culture. <https://www.franceculture.fr/droit-justice/jean-marie-le-pen-le-journal-dun-condamne> (13 mei 2021).
- Festival Angoulême avec Raja, <https://www.bdangouleme.com> (27 september 2022).
- 'Figural representation in Islamic art', oktober 2001, website The Metropolitan Museum of Art. http://www.metmuseum.org/toah/hd/figs/hd_figs.htm (24 december 2020).
- C. Forger en W. Grotenhuis, 'De koele woede van Bernhard Holtrop', 16 mei 2008, *Het Uur van de Wolf*. https://www.npo.nl/het-uur-van-de-wolf/16-05-2008/NPS_1096798 (16 mei 2021).
- 'Mohamed Geele, agresseur du caricaturiste danois, risque 12 ans de prison', 4 februari 2011, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/a-la-une/article/2011/02/04/mohamed-geele-agresseur-du-caricaturiste-danois-risque-12-ans-de-prison_1475103_3208.html (24 juni 2021).
- 'Paul Gerber', website Internet Movie Database IMDb. <https://www.imdb.com/name/nm0314139/> (9 mei 2021).
- 'Geschiedenis Bartiméus 1915 _ 1945', 2018, website Bartimeus. <https://www.bartimeus.nl/over-bartim%C3%A9us/geschiedenis-vanbartim%C3%A9us/geschiedenis-bartim%C3%A9us-1915-1945> (12 juli 2018).
- A. Gingeras, 'Revisiting Suck Magazine's experiment in radical feminist pornography', 28 november 2018, website Document Journal. <https://www.documentjournal.com/2018/11/revisiting-Suck-magazines-experiment-in-radical-feminist-pornography/> (21 mei 2021).
- L. Godignon, 'Luz, rescapé de Charlie Hebdo: "L'humour, ça ne tue personne"', 1 februari 2015, website L'Express. https://www.lexpress.fr/actualite/societe/video-luz-rescape-de-charlie-hebdo-l-humour-ca-ne-tue-personne_1647096.html (20 november 2020).
- 'F.J. (Frans) Goedhart', website parlement.com. https://www.parlement.com/id/vgo9ll12vorx/f_j_frans_goedhart (17 april 2021).
- V. Gorlinski, 'Ayaan Hirsi Ali', 11 februari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ayaan-Hirsi-Ali> (13 augustus 2021).
- 'Justin Green', 3 januari 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/g/green.htm> (9 mei 2021).
- 'Germaine Greer', 25 januari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Germaine-Greer> (30 juli 2021).
- E. Gregersen, 'Alejandro Jodorowsky', 3 februari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Alejandro-Jodorowsky> (21 augustus 2021).
- 'Groupe Panique', website *Encyclopédie Larousse*. https://www.larousse.fr/encyclopedie/peinture/groupe_Panique/153715 (17-1-2023).
- Y. Haenel, 'Dernier jour: le verdict', 16 december 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/12/proces-attentats/dernier-jour-le-verdict/> (17 december 2020).
- Y. Haenel, 'Procès des attentats de janvier 2015, Le premier jour', 3 september 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/09/proces-attentats/proces-des-attentats-de-2015-le-premier-jour/> (26 oktober 2020).
- 'Handen af van onze vrijheid!', 8 januari 2015, website NOS. <https://nos.nl/artikel/2012330-handen-af-van-onze-vrijheid> (26 november 2021).
- Website Het Roode Koper, <https://www.roodekoper.nl/nl/welkom/> (13 april 2021).
- J. Haynes, 'Life', januari 2017, website Jim Haynes. <https://www.jim-haynes.com/life/> (14 november 2021).

- B. Hendrickx, 'Soldatenhumor, cartoons uit De Legerkoerier 1963-1965', website seedorf40. <https://seedorf40.wordpress.com/soldatenhumor/> (29 december 2018).
- 'Abbie Hoffman', 8 april 2021, website Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Abbie-Hoffman> (22 april 2021).
- A. Horlings, 'Porno op papier is voorbij..', 25 maart 2018, website Historiek. <https://historiek.net/porno-op-papier-is-voorbij/77409/> (3 mei 2021).
- 'Intégristes', website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/pages/proces/> (21 januari 2023).
- 'Cor Jaring', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=Cor+Jaring&start=0> (23 april 2021).
- B. Jeudy, 'Jeanette Bougrab. Personne ne pourra m'enlever ma relation avec Charb', 10 januari 2015, website Paris Match. <https://www.parismatch.com/Actu/Societe/Jeannette-Bougrab-Personne-ne-pourra-m-enlever-ma-relation-avec-Charb-687040> (20 november 2020).
- 'Jeff Jones', 16 juli 2019, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/j/jones_jeff.htm (11 mei 2021).
- A. de Jonge, 'Abkoude, Christiaan Frederik van (1880-1960)', 12 november 2013, website Biografisch Woordenboek van Nederland, website Huygens ING. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/abkoude> (8 mei 2021).
- 'Ruhollah Khomeini', 30 mei 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ruhollah-Khomeini> (23 juni 2021).
- 'Denis Kitchen', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/k/kitchen_denis.htm (9 mei 2021).
- K. Knudde, 'Phiny Dick', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/d/dick_p.htm (8 mei 2021).
- K. Knudde, 'Romeyn de Hooghe', 11 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/h/hooghe_romeyn_de.htm (5 mei 2022).
- K. Knudde, 'Hans G. Kresse', 25 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kresse.htm> (8 mei 2021).
- K. Knudde, 'Pieter Kuhn', 4 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kuhn.htm> (8 mei 2021).
- K. Knudde, 'Jay Lynch', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/l/lynch.htm> (9 mei 2021).
- K. Knudde, 'Ever Meulen', 11 juni 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/m/meulen.htm> (14 juni 2021).
- K. Knudde, 'Picha', 24 oktober 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/picha.htm> (2 november 2021).
- K. Knudde, 'Eric Schreurs', 5 mei 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/schreurs_eric.htm (17 mei 2021).
- K. Knudde, 'Skip Williamson', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/w/williamson_skip.htm (9 mei 2021).
- K. Knudde, 'S. Clay Wilson', 11 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wilson_s_clay.htm (9 november 2021).
- K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Edward Gorey', 10 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/g/gorey_edward.htm (9 mei 2021).
- K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Martin Lodewijk', 17 oktober 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/l/lodewijk.htm> (30 november 2021).

- K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Peter Pontiac', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/pontiac1.htm> (22 april 2021).
- K. Knudde en B. Schuddeboom, 'Marten Toonder', 3 mei 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/t/toonder.htm> (8 mei 2021).
- 'Harvey Kurtzman', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kurtzman.htm> (14 april 2021).
- 'La couverture à laquelle vous n'échapperez pas', website Charlie Hebdo (1 september 2020) <https://charliehebdo.fr/2020/09/societe/la-couverture-a-laquelle-vous-nechapperez-pas/> (26 oktober 2020).
- 'J. Ch. J. (Han) Lammers', website Parlement.com. https://www.parlement.com/id/vg09llzaojzr/j_ch_j_han_lammers (23 april 2021).
- 'La une de Charlie fait la une des journaux (enfin presque)', 4 september 2020, website Charlie Hebdo. <https://charliehebdo.fr/2020/09/mediatoc/la-une-de-charlie-fait-la-une-des-journaux-enfin-presque/> (26 oktober 2020).
- 'Le clash de Serge Gainsbourg dans Droit de réponse | Archive INA', 5 februari 2014, website YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Ikg4rH8eNcM> (12 mei 2021).
- R. Leentvaar, 'Johannes Cornelis Christiaan (Joop) Wilhelmus', september 2018, website Regionaal Archief. <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/biografisch-woordenboek/johannes-cornelis-christiaan-joop-wilhelmus/> (3 mei 2021).
- 'Le "Hitler = ss", de Vuillemin et Gourio, en correctionnelle Les limites du second degré', 3 juni 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/06/03/le-hitler-ss-de-vuillemin-et-gourio-en-correctionnelle-les-limites-du-second-degre_4139291_1819218.html (23 mei 2022).
- 'Le mensuel "Passages" condamné à retirer de son numéro d'été les extraits des "Versets sataniques"', 30 juli 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/07/30/le-mensuel-passages-condamne-a-retirer-de-son-numero-d-ete-les-extraits-des-versets-sataniques_4143071_1819218.html (23 juni 2021).
- S. Lindenburg, 'Tekenaar Holtrop wint Inktspotprijs', 13 maart 2009, website Villamedia. <https://www.villamedia.nl/artikel/tekenaar-holtrop-wint-inkspotprijs> (18 mei 2021).
- J. Llewellyn en S. Thompson, 'French Revolution glossary L-Z', website Alpha History. <https://alphahistory.com/frenchrevolution/french-revolution-glossary-l-z/>. (31 december 2023).
- 'Jean-Jacques Loup', 9 augustus 2019, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/l/loup_jean-jacques.htm (12 mei 2021).
- 'A.A. (André) van der Louw', website parlement.com. https://www.parlement.com/id/vg09llibel01/a_a_andre_van_der_louw (17 april 2021).
- P. Lurçat, 'Nouveau dessin antisémite de Willem. Le stéréotype du juif sanguinaire remis au goût du jour', 9 augustus 2018, website vudejeruzalem.over-blog.com. <http://vudejeruzalem.over-blog.com/2018/08/nouveau-dessin-antisemite-de-willem-le-stereotype-du-juif-sanguinaire-remis-au-gout-du-jour.html> (23 mei 2021).
- 'Rénald Luzier', 10 januari 2015, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/l/luz.htm> (24 juni 2021).
- 'Willem van Malsen', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/366157> (19 april 2021).
- 'Don Martin', 17 augustus 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/m/martin_don.htm (26 april 2021).

- 'Merkel honours Danish Muhammad cartoonist Westergaard', 8 september 2010, website BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-11236158> (16 juni 2020).
- 'Catherine Meurisse', 7 april 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/m/meurisse_catherine.htm (24 juni 2021).
- 'Victor Moscoso', 16 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/m/moscoso.htm> (27 augustus 2021).
- 'Otto Muehl (1925-2013)', website UbuWeb. http://www.ubu.com/film/vienna_actionists.html (9 mei 2020).
- Helmut Newton Foundation. <https://helmut-newton-foundation.org/en/> (3 mei 2022).
- B. Nijman, 'De lange bocht door de irritaties', 29 juni 2020, website GeenStijl. <https://www.geenstijl.nl/search/?keyword=De+Lange+Bocht+door+De+Irritaties> (8 januari 2021).
- 'Operatie Market Garden', website Airborne Museum at Hartenstein. <https://www.airborne-museum.nl/operatie-market-garden> (15 april 2021).
- 'Paul Ostra', website UvA Theaterencyclopedie. https://theaterencyclopedie.nl/wiki/Paul_Ostra (3 mei 2021).
- D. Pasamonik, 'Angoulême 2013. Le "scandale" du Grand Prix accordé à Willem', 5 februari 2013, website Actua BD. <https://www.actuabd.com/Angouleme-2013-Le-scandale-du> (18 mei 2021).
- 'Henk Peeters', website CODA Apeldoorn. <https://www.coda-apeldoorn.nl/nl/agenda/henk-peeters> (16 april 2021).
- 'Henk Peeters', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/62366> (16 april 2021).
- J. Pen, 'Pamphlets, Posters & Varia. Alphabetical g-o. In de plee mate (In the toilet mate)', 2010, website Provo images. <https://www.provo-images.info/go.html> (17 april 2021).
- 'Jean-Marie Le Pen', 16 juni 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Jean-Marie-Le-Pen> (30 augustus 2021).
- 'René Pétillon (1945-2018)', 19 juni 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/p/petillon_rene.htm (22 juni 2020).
- N. Petrikowski, 'Charlie Hebdo shooting', 1 januari 2021, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Charlie-Hebdo-shooting> (24 juni 2021).
- 'Plus de 1000 dessins de Wolinski dans Gallica', website BnF. <https://www.bnf.fr/fr/plus-de-1-000-dessins-de-wolinski-dans-gallica> (23 januari 2023).
- 'Pilote 1959-1989', website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/magazines/pilote.htm> (24 september 2022).
- Ph. Pochat, 'L'Interview exclusive de Willem Automne 2006', website Willem. <http://willem.mm.free.fr/autobio.htm#interview> (12 december 2019).
- M. Pottle, George [née Gordon], (Mary) Dorothy, website Oxford Dictionary of National Biography, 23 september 2004, <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e45657;jsessionid=38BBCF6A77365E34-E0A11EF0A5E9CFE8> (28 juli 2019).
- 'Pour Marine Le Pen, l'exclusion du FN de la marche républicaine est "une manoeuvre politicienne"', 8 januari 2015, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/08/la-presence-ou...-la-marche-republicaine-de-dimanche-fait-debat_4552008_3224.html (15 september 2021).

- K. Prenger, 'Kamp Vught', 9 april 2020, website Traces of War.
<https://www.tracesofwar.nl/articles/1390/Kamp-Vught.htm?c=gw> (7 april 2021).
- 'Presque six ans dans l'antre du Professeur Choron', 31 januari 2019, website Les trésors de la filibuste. <https://lestresorsdelafilibuste.blogspot.com/search/label/Coluche> (6 juli 2021).
- 'Quand Libération ampute Willem', 11 januari 2006, website Nouvelle Observateur.
<https://www.nouvelobs.com/medias/20060110.OBS1552/quand-liberation-ampute-willem.html> (3 september 2021).
- M. Ray, 'Peanuts', 16 november 2018, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Peanuts> (3 mei 2021).
- 'Réception en l'honneur des dessinateurs de presse', 5 maart 2006, website discours et communiqués. <http://www2.culture.gouv.fr/culture/actualites/conferen/donnedieu/presse-dessin2006.html> (30 augustus 2021).
- 'Reformatorisch Dagblad', 10 december 1971, website Digibron.
<https://www.digibron.nl/search/detail/012ea98ccaf8e292ca6e9959/kwartet-bladen-gaan-op-in-Trouw> (24 september 2022).
- R. Reuveny, 'Black September', 16 april 2020, website Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/topic/Black-September-political-organization-Palestine> (29 augustus 2021).
- 'Mr. H. (Harm) van Riel', website parlement.com.
https://www.parlement.com/id/vg09ll5tr9yv/h_harm_van_riel (17 april 2021).
- 'Spain Rodriguez', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia.
<https://www.lambiek.net/artists/r/rodriguez.htm> (22 april 2021).
- 'Salman Rushdie', 15 juni 2021, website Encyclopaedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/Salman-Rushdie> (15 augustus 2021).
- 'Rushdie-affaire in Nederland', 23 november 2004, website Andere Tijden. <https://anderetijden.nl/aflevering/445/Rushdie-affaire-in-Nederland> (13 augustus 2022).
- 'Réplique à Jean-Marie Domenach', 23 september 1989, website Le Monde. https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/09/23/replique-a-jean-marie-domenach_4133283_1819218.html (23 juni 2021).
- 'Gerald Scarfe', 1 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/scarfe_g.htm (13 april 2021).
- 'Jan van Schaffelaerkazerne 1938', 2018, website MijnGelderland.
<https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/kazernes> (12 juli 2018).
- I. Schöffer, 'Gans, Isaïc (1907-1972)', 12 november 2013, Biografisch Woordenboek van Nederland, website Huygens ING. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/gans> (23 april 2021).
- 'Jan Schoonhoven en de Nul-groep', website Canon van Nederland. <https://www.canonvan-nederland.nl/nl/page/97740/jan-schoonhoven-en-de-nul-groep> (16 april 2021).
- O. Schrover, 'Jan van Haaren', 14 september 2017, website Brabants Erfgoed. <https://www.brabantserfgoed.nl/personen/h/haaren-jan-van> (16 april 2021).
- B. Schuddeboom, 'Claire Bretécher', 16 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia.
<https://www.lambiek.net/artists/b/bretecher.htm> (10 mei 2021).
- B. Schuddeboom, 'Alfred Mazure', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia.
https://www.lambiek.net/artists/m/mazure_alfred.htm (8 mei 2021).
- B. Schuddeboom, 'Peter de Smet', 17 september 2021, website Lambiek Comiclopedia.

- https://www.lambiek.net/artists/s/smet_de.htm (30 november 2021).
- B. Schuddeboom, 'Robert Olaf Stoop', 12 februari 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/stoop_ro.htm (17 april 2021).
- B. Schuddeboom, 'Joost Swarte', 1 juni 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/p/pontiac1.htm> (14 juni 2021).
- B. Schuddeboom, 'Wallace Wood', 10 april 2021, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wood_wallace.htm (22 april 2021).
- 'Siné', 16 januari 2020, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/s/sine.htm> (28 april 2021).
- 'Gilbert Shelton', 11 januari 2021, website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/artists/s/shelton.htm> (22 april 2021).
- 'Philippe Soulas', 22 november 2020, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/soulas_philippe.htm (12 mei 2021).
- 'Spoorweg en station 1863, 1882', website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/spoorweg-en-station#:~:text=1863%2C%201882&text=De%20trein%20stopt%20niet%20in,maken%20gebruik%20van%20het%20station> (2 februari 2024).
- 'Frank Springer', 4 november 2019, website Lambiek Comiclopedia. https://www.lambiek.net/artists/s/springer_frank.htm (22 april 2021).
- 'Saul Steinberg: An Overview', website The Saul Steinberg Foundation. <https://saulsteinberg-foundation.org> (28 april 2022).
- A. Stoop, 'Het ontstaan van Artez en het Rietveldgebouw', website Magazine. <https://dbkv.artez.nl/magazine/het-ontstaan-van-artez-en-het-rietveldgebouw> (1 juli 2021).
- 'Stripgeschiedenis Pep', website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/aanvang/1960pep.htm> (16 april 2021).
- 'Stripgeschiedenis. Tante Leny presenteert', website Lambiek Comiclopedia. <https://www.lambiek.net/aanvang/1970tanteleny.htm> (14 juni 2021).
- B. van der Sterre, 'De kunstboekenkast: De nieuwe avonturen van de kunst', 28 mei 2020, website Jegens & Tevens.nl. <https://jegensentevens.nl/2020/05/de-kunstboekenkast-de-nieuwe-avonturen-van-de-kunst/> (19 oktober 2022).
- 'Taboe', website Koninklijke Bibliotheek / Nationale bibliotheek van Nederland, <https://www.kb.nl/themas/tijdschriften/taboe> (14 april 2021).
- 'The Divine Comedy', 27 mei 2020, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/The-Divine-Comedy>. (13 augustus 2021).
- The Official Crumb Site, https://www.crumbproducts.com/About-Crumb_ep_7.html (27 september 2022).
- F. Therin, 'Pegida veut tirer profit des attentats en France', 12 januari 2015, website LePoint. https://www.lepoint.fr/monde/pegida-veut-tirer-profit-des-attentats-en-france-12-01-2015-1895881_24.php (13 mei 2020).
- 'Toerisme Ermelo 1900-1950', 2018, website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/toerisme-ermelo> (12 juli 2018).
- 'Torhout fier op cartoonist die in Teheran prijs won', 12 augustus 2016, website Joods Actueel. <https://joodsactueel.be/2016/08/12/holocaustleraar-uit-torhout-verwijdert-snel-antisemitische-prijscartoon/> (18 mei 2020).
- J. Tronel, 'Ralph Soupault, caricaturiste antisémite écroué à la prison de Fresnes (1947-1950)', 13 april 2013, website Histoire pénitentiaire et Justice militaire. <https://prisons-cherche-midi-mauzac.com/des-hommes/temoignage-du-caricaturiste-antisemite-ralph-soupault-a-la-prison-de-fresnes-1947-1950-14016> (23 mei 2021).

- D. Try, 'Denis Robert: "on a volé leur âme..."', 14 december 2015, website Diacritik. <https://diacritik.com/2015/12/14/denis-robert-on-a-vole-leur-ame/> (26 november 2020).
- 'Underground comix and the underground press', website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/comics/underground.htm> (21 april 2021).
- F. Vaillant, 'France: Charlie Hebdo, à feu et à sang', 7 januari 2015, website TV5Monde. <https://information.tv5monde.com/info/france-charlie-hebdo-feu-et-sang-9537> (2 mei 2020).
- F. Veltman, 'Hitweek', 24 maart 2015, website Andere Tijden. <https://www.anderetijden.nl/aflevering/502/Hitweek> (17 april 2021).
- 'Piet De Vries (1)', 2 januari 2011, website We Relate. http://www.werelate.org/wiki/Person:Piet_De_Vries_%281%29 (1 april 2021).
- 'Philippe Vuillemin', 1 november 2020, website Lambiek Comicipedia: <https://www.lambiek.net/artists/v/vuillemin.htm> (12 mei 2021).
- C. Weil-Sinet, 'Philippe Val, le pognon est sa religion', mei 2015, website Siné Mensuel. <https://www.sinemensuel.com/coups-de-boule/philippe-val-le-pognon-est-sa-religion/> (1 mei 2020).
- 'Koen Wessing', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=Koen+Wessing&start=0> (23 april 2021).
- 'Wet Dreams Festival Recap', 2015, website Eye Filmmuseum. <https://www.eyefilm.nl/nl/whats-on/wet-dreams-festival-recap/270443> (6 mei 2021).
- 'Willem dans Charlie mensuel', website BD oubliées. <https://bdoubliees.com/charliemensuel/auteurs6/willem.htm> (14 juni 2021).
- 'Willem: "Nous vomissons sur ceux qui, subitement, disent être nos amis"', 10 januari 2015, website Le Point. https://www.lepoint.fr/societe/willem-vomit-sur-ceux-qui-subitement-disent-etre-nos-amis-10-01-2015-1895408_23.php (25 juni 2021).
- M. White, 'Burn Hole 1961 by Henk Peeters', oktober 2019, website Tate Online. <https://www.tate.org.uk/research/publications/in-focus/burn-hole> (30 oktober 2021).
- 'Oscar de Wit', 9 oktober 2021, website Lambiek Comicipedia. https://www.lambiek.net/artists/w/wit_oscar_de.htm (2 november 2021).
- R. Wolin, 'Herbert Marcuse', 25 juli 2020, website Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Marcuse> (4 mei 2021).
- 'Yrrah', website RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/86013> (21 augustus 2021).
- 'Luk Zeebroek', 31 mail 2021, website Lambiek Comicipedia. <https://www.lambiek.net/artists/k/kamagurka.htm> (14 juni 2021).
- 'Zorginstellingen 19e eeuw 1850-1900', 2018, website MijnGelderland. <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/zorginstellingen-19e-eeuw> (12 juli 2018).
- Th. Zrihen-Dvir, 'L'Antisemitisme en France – 8ème partie: le rôle de la presse', 13 april 2020, website Tribune Juive. <https://www.tribunejuive.info/2020/04/13/therese-zrihen-dvir-lantisemitisme-en-france-8eme-partie-le-role-de-la-presse/> (23 mei 2021).

TELEVISIEDOCUMENTAIRES

C. Forger en W. Grotenhuis, *De koele woede van Bernhard Willem Holtrop* (2007).

D. Leconte, *C'est dur d'être aimé par des cons* (2009).

T. Thil, *Le rire de Willem*, 2019, website Vimeo. <https://vimeo.com/380279721> (25 juni 2021).

X (TWITTER)-BERICHTEN

@cocoboer, 8 maart 2021, 1:09 p.m.

<https://twitter.com/cocoboer/status/1368896580686864386>

@libe, 31 maart 2021, 7:45 a.m.

<https://twitter.com/libe/status/1377134844115742721>